Горан Комар
Синиша Шолак



Пола миленијума ћириличке писмености Гламоча

ЋИРИЛИЧКИ СПОМЕНИЦИ ГЛАМОЧКОГ ПОЉА

Горан Комар
Синиша Шолак

ЋИРИЛИЧКИ СПОМЕНИЦИ ГЛАМОЧКОГ ПОЉА

Пола миленијума ћириличке писмености Гламоча

Издавач:
Међународно удружење научних радника - AIS, Бања Лука

Фотографије:
Горан Комар
Синиша Шолак

Штампа:
Р-Биро Бања Лука

Лектор:
Илија Калавер

Прелом:
Горан Комар

Корице:
Драган Мартић

Тираж:
100

ISBN 978-99976-649-4-5

ЋИРИЛИЧКИ СПОМЕНИЦИ ГЛАМОЧКОГ ПОЉА

Пола миленијума ћириличке писмености Гламоча

Намјера ове књиге лежи у приказивању ћириличког епиграфског наслијеђа Гламоча. Најприје су приказани средњовјековни епитафи, а најстарији натпис из Старог Села, претрпио је одређену ревизију. Овим прегледом доноси се више десетина ћириличких натписа 18-19. вијека, али такође, указује се на остатке старијих натписа који су намјерно уништавани, а чије смо остатке-фрагменте могли са сигурношћу уочити. Указује се на надгробне споменике у форми крста који и својим знатним димензијама и општим изгледом могу бити опредјељени касном средњем вијеку. Ови споменици, каткад, носе млађе ћириличке натписе или њихове остатке, па их доживљавамо као биљеге фамилијарних гробница. Гламоч чува јако велики број надгробних крстова са ћириличким натписима 18-20. вијека који су изузетни по својим димензијама. Овдје постоје споменици виши од три и четири метра израђивани у 19. али и током 20. вијека. Увјерени смо да је у том смислу Гламоч наставио неку ранију традицију, могуће из доба касног средњег вијека, као аутохтону тековину (овдје су ипак присутни старији масивни и високи надгробни крстови) или пак, као утицај старих навика пренешених из Херцеговине. Ипак, етнографски подаци којима смо располагали, нису пружили чврстог основа за ову другу пред поставку. Када се посматра ова појава неизбјежно је уочити снажне изразе отпора аустроугарској политичко-културној доминацији и идиому у бројним епитафима Херцеговине и Босне којима је српски народ изражавао отпор пишући о „усопшим Србима“, „српским костима“. Могуће је и на димензије гламочких споменика гледати као на израз отпора и свједочанство народносне и вјерске припадности. Ипак, ови највећи споменици настају у периоду Аустроугарске доминације. У гламочким селима они се производе све до последње четвртине 20. вијека.

На жалост, у Гламочу, усамљени масивни надгробни крстови готово редовно су оштећениће у дијелу натписа. Учињена је тиме непроцјењива штета културно-историјском наслијеђу Гламоча. Ова је штета тим већа што Гламоч усљед низа затирачких ратних пустошења и окупација није могао сачувати свој Архив. Сигурно је да и овом књигом настојимо документовати ћириличке споменике и указати на потребу њиховог чувања и одржавања, најприје мјештанима, а затим, надлежним државним установама. Надгробни споменици Гламоча на тај начин представљају Архив српског народа овог краја.

Број српских православних гробаља у овом крају је јако велики (око 100). У Гламочу се могу видјети бројна сеоска гробља, обично мало измакнута од насеља, као и бројна мала породична гробља у пољу.

Велика је штета што су два презначајна споменика са ћириличким натписима 16-17. вијека (Плоча код села Брнешщи и Крст код села Прибеља) тешко оштећени преклесавањем и усјецањем огромних ћириличких слова (без смисла) којима су у главном препокривена и ископана слова која припадају старом систему писма. Ипак, и на овим споменицима успјели смо „извући“ одређен број словних знакова оригиналних натписа која могу помоћи код датовања споменика.

Посебна пажња усмјерена је ка надгробним крстовима 18. вијека који чувају ћириличке натписе који се по облику слова не разликују од

херцеговачких. Преглед натписа 18. и почетка 19. вијека доноси сазнање о високом степену графијске униформности натписа, као и њиховом поједностављивању које стреми реформи писма коју је систематизовао и објавио Вук Ст. Караџић. Не мало изненађење донијело је сазнање о бројности споменика са натписима. У гламочким гробљима 19. и 20. вијека, готово сви споменици посједују натписе.

ПОДСЈЕЋАЊЕ НА ПРОШЛОСТ ГЛАМОЧА[1]

Касно бронзано доба на простору Гламоча везано је за Далматску културну групу која је одређена балканско-панонским сеобама, а датована око 9. вијека старе ере. Овом периоду би, могуће, припадале градине у Рељином Селу и код Шумњака. У Гламочу је уочено мноштво градина које припадају жељезном добу, међу којима одређен број припада сталним насељима. Познат је кратки гвоздени мач са локалитета *Крстановића пилана* у Гламочу који одговара махаири – грчком типу кратког мача са илирског подручја. Кроз Гламоч је пролазила римска цеста која је везивала Салону, древно црквено средиште, са унутрашњошћу Балкана.

У овом планинском крају забиљежени су остаци већих касноантичких цркава типа базилика које се опредјељују „босанском типу". Базилике су постојале на Црквини на предјелу Буква у селу Караизовци, такође на Црквини у селу Исаковци, Црквини у селу Халапићу (велика зграда 6. вијека), Црквини у Главицама (Ђекића Брдо) на улазу у савремено гробље и још једна у Борку (мајданиште) спаљена од Авара 597. године. У давнини, током процеса састављања словенских придошлица у склопу аварско-словенске колонизације Балкана за цара Ираклија са старим становништвом, задржани су стабилни топоними, а међу њима и Дламоч, могуће: Гламоч.

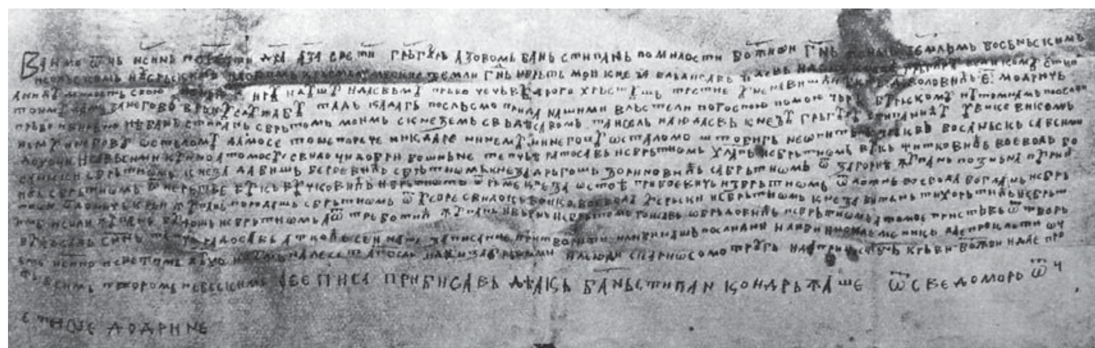
[1] С. Арсенијевић, М. Ђукић, Г. Симоновић, Б. Теиновић, Ж. Савановић, *Гламоч кроз вјекове*, Бања Лука, 2008 – Овим зборником пружа се сасвим довољан преглед прошлости. Такође, доприносе пружају: Миливој Војводић, Босанска вила 1891, VI, 119-120; Franjo Rački, *Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka*, "Starine", Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, knjiga XIV, Zagreb, 1882., 173-195; Ćiro Truhelka, Starobosanski pismeni spomenici, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1894, 782. Натпис Маројевића у Старом Селу, али погрешно; Љубомир Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. 3., Београд, 1905, бр. 4793. Исто као претходни; Gustav Bodenstein, *Povijest naselja u Posavini god. 1718-1739*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XX, Sarajevo, 1908, 95-112; Borivoj Milojević, *Kuprеško, Vukovsko, Ravno i Glamočko polje*, Srpska kraljevska akademija, Srpski etnografski zbornik, knjiga 25, Beograd, 1923, 1-154 (попис старих родова: 104-147); Mihovil Mandić, *Tragovi prastare kulture oko Glamoča*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XLII, Sarajevo, 1930, 101-117; Dimitrije Sergejevski, *Putne bilješke iz Glamoča*, Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu, god. LIV-1942, Sarajevo, 1943, 113-176; Hamdija Kreševljaković, *Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom vladavinom*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, II/1951, Sarajevo, 1952, 119-184; Isti, *Stari bosanski gradovi*, "Naše starine" I, Sarajevo, 1953, 7-45; Marko Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, tomus IV, Sarajevo, 1970, 78-80, br. 261, 262 i 263; Šefik Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, 1971, 112-116. Доноси опис некропола средњег вијека. Међу натписима помиње натпис кнеза Пријана (113), натпис на крсту у Дубравама, али погрешно га опредјељујући 16.-17. вијеку (114), натпис на крст у Камену, доносећи само име Врањеш (114), Старо Село (115), Аутор старије крстове опредјељује Православљу (112), а помиње низ црквишта; Krunoslav Draganović, *Povijesni osvrt na biskupije na području Bosne i Hercegovine*, (Pretisak iz Općeg šematizma Katoličke crkve u Jugoslaviji), 1975, 14; Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Izdavačko preduzeće "Veselin Masleša", Sarajevo, 1978; Alojz Benac, *Utvrđena ilirska naselja (I) Delmatske gradine na Duvanjskom, polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju,* Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga LX, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 4, Sarajevo, 1985; Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 6, Sarajevo, 1988; Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini* u Izabrana djela I, izdavač "Veselin Masleša", Sarajevo, 1991; Јелена Мргић-Радојчић, *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд, 2003; Dževad Šanjta, *Glamoč (Od Ilira do Glame i krompira),* Zenica, 2003; Darija Gabrić-Bugarski, *Crkvenoslovensko i narodno u bosanskohercegovačkim spomenicima od 12. do 18. stoljeća*, u: Drugi Hercigonjih zbornik, Zagreb, 2005; Lejla Nakaš, *Bosanska ćirilična pisma*, Forum Bosne 53-54, 2011, 114-115, 349; Fehim Dž. Spaho, Ahmed S. Aličić, *Opširni popis Kličkog sandžaka iz 1550. godine*, Orjentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2007, 42-47; Siniša Šolak, Rajko Paštar, *Glamoč-foto monografija*, 2012; Siniša Šolak, *Glamoč, trenuci grada-foto monografija*, 2016.

На простору гламочких села до сада је евидентирано више од двадесет праисторијских градина. Вјерује се да је у античко доба, у Врби југоисточно од вароши, организован муниципијум *Salvium*, а у селу Халапић на сјеверозападној страни, стајала путна станица *Salviae*. Како смо истакли, на почетку Христове ере, Римљани су саградили цесту од Салоне (Солин) до граница провинције Илирик. Један њезин сегмент прелазио је преко Гламочког поља. Сматра се да је касније од ове војне, саграђена цивилна цеста која је пролазила кроз поменута мјеста. У Гламочком пољу пронађени су дјелови црквеног намјештаја (и у Бусији на простору вароши) а то су углавном дјелови олтарских преграда саграђени у раном средњем вијеку.

Римски муниципиј у освит Христове ере налазио се на простору Гламоча, у Борку или код Халапића, јер је сачуван епитаф једном његовом приниципу.

Ипак, први згуснутији помени Гламоча у архивским документима стигли су са краја 13. вијека и то у контексту подизања на политичкој сцени Балкана племића из куће Шубића који су својим ширењем ка овим крајевима изазвали сукоб са босанским бановима Котроманићима. У последњој четвртини 13. вијека почео се на босанској сцени указивати као све значајнији чинилац бан Павле Шубић I. године 1274. бијаше он приморским баном, а управљао је простором од Нина до Омиша по даровници Карла Напуљског од 1292. године. Као присталица Анжувинаца, бан Павле све више је нагињао ширењу утицаја у западној Босни. У последњој години 13. вијека он својој титулатури додаје и Босну називајући се „господаром Босне". Његови сљедбеници и рођаци добијају од Карла Напуљског потврду посједа у „Доњим Крајима Босне". То је доба у којем српски краљ Драгутин управља предјелима Соли и Усоре. Зна се за ковање новца Шубића који је био сребрени, а рађен по узору на млетачке матапане-главну валуту балканске трговине.

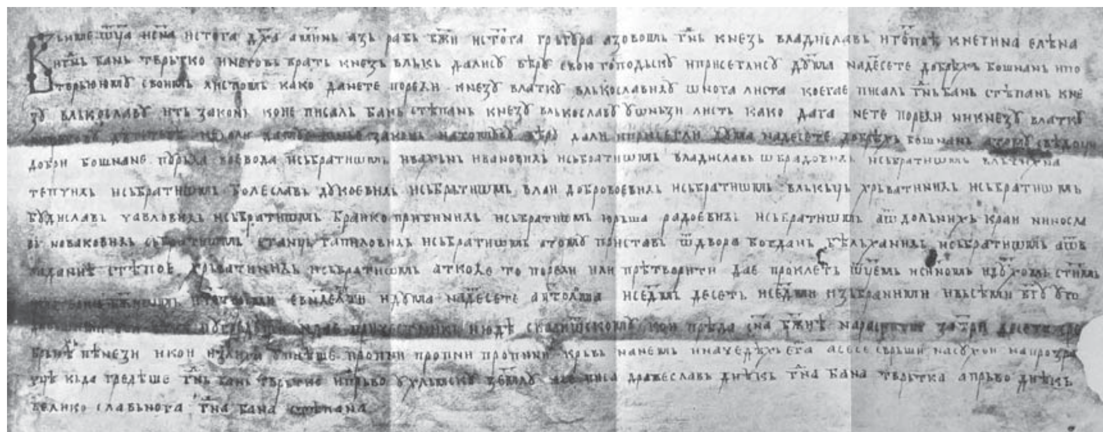
Бан Стеван II Котроманић свакако није био задовољан ширењем Шубића у Босни. Његову власт у правој Босни веома је ометало њихово ширење у зони од Ливна ка Гламочу. У освит 13. вијека, бан Павле је браћи и синовима одредио области у приморју и далматинским градовима, а синовима најновије своје посједе: Три поља, Хливно и Цетинску жупу. Млађи му брат Младен помиње се 1304. године као кнез Трију поља „et totius terrae Hlim", мада је извјесно да је овај помен Хума фиктиван. Када је због тога избио сукоб са Котроманићима, Шубићи су најприје успјевали да их потискују из Босне. У повељи бана Стевана II издатој 1332. године, којом је босански владар уредио односе са Дубровником, помиње се жупан области Завршја Иван Прибиловић.



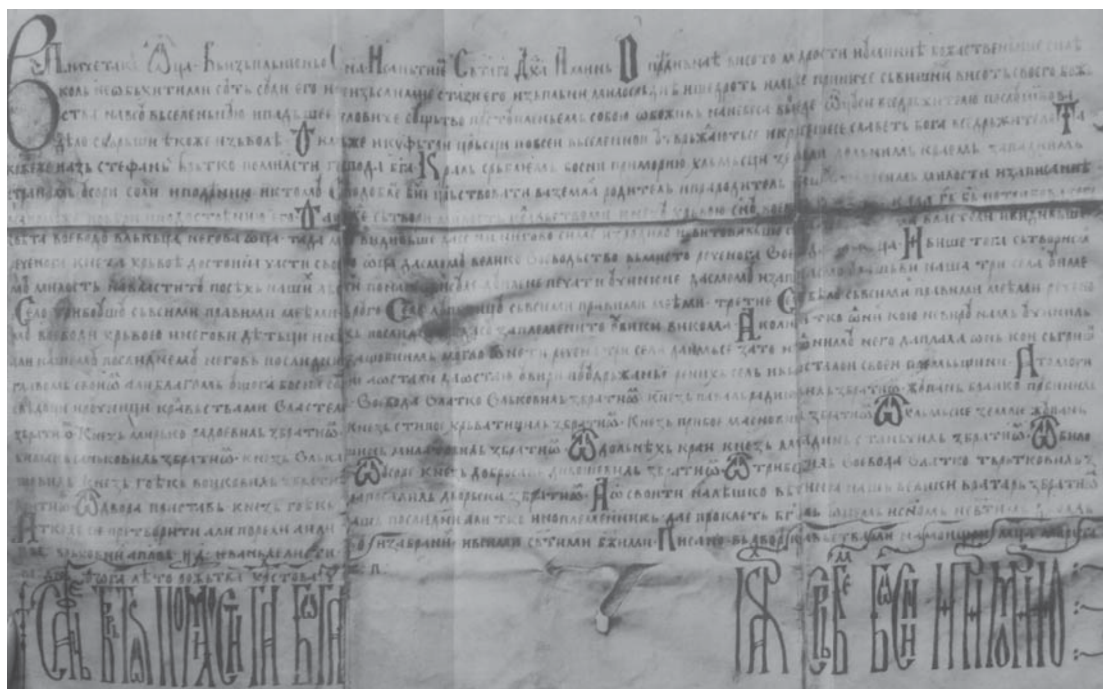
Јелена Мргић-Радојчић, Повеља бана Стевана II Котроманића великом кнезу Гргуру Стјепанићу,

Стари српски архив, књ. 3, 2004, 20-21, 31: аζа (!) свети грьгѹр а ζоволь бань стипань по милости божиѡи г҃н свиль ζемльль босьньскиль и сольскиль и дониль краель.. от донихь крьи жупань породашь с брьтиѡль.. Жупану „Породашу" ово је једини познати помен. Повеља је настала око 1329. године.

Босански бан Твртко Котроманић, насљедник свог стрица Стевана, сигурно је под собом држао Гламоч. 14. марта 1357. године издата је повеља угарског краља Лајоша Хрватинићима: Гргуру и Владиславу и Гргуру Степанчићу „племићима од Гребена и Гламоча" којом им гарантује посједе и слободе и тражи да се обрате на вјерност њему и његовој супрузи. Он ће их тада изузети из власти босанског бана. И бан Твртко 1357. године издаје повељу кнезу Влатку Вукославићу и обавезује се да га неће прогонити ради невјере његовог рођака Гргура Хрватинића, Павловог сина.



Ј. Мргић-Радојчић, Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује баштинске поседе кнезу Влатку Вукославићу, Стари српски архив, књ. 4, 2005, 102-103. Помиње, као заступнике Доњих Краја, Нинослава Новаковића и Станца Гапиловића. Такође, сина кнеза Доњих Краја Хрватина Стјепанића Вукца. У служби великог босанског војовде наслиједио га је 1380. године син, знаменити Хрвоје Вукчић. Повеља је настала 1353. године.



Раде Михаљчић, Повеља краља Стевана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу, Стари српски архив, књ. 1, 2002, 120-121: **..ѡт дольнѣхь краи кнеꙁ младинь станьчнѣь ꙁ братнѡмь.** Повеља је настала 1380. године. Твртко је „краљ Срба, Босне, Приморја, Хумске земље, Доњих Крајева, Западних Страна, Усоре, Соли и Подриња и осталим“.

Господаром града Гламоча на почетку 15. вијека очитовао се војвода Павао Клешић коме је краљ Остоја одузео град, али га је 1404. године вратио. Касније се помиње и војвода Владислав Клешић као господар западних Страна, Дувна и Гламоча.

На простору Гламоча уочени су остаци средњовјековних цркава у селима: Радаслије, Дубраве, Исаковци, као и на локалитету Црквина уз цесту Врба-Зајаруга. Такође, испод цркве Светих Апостола Петра и Павла на Борку.

(Ове евалуације за наш рад имају значај утолико што се на простору Завршја јавља јасна демаркациона зона стећака. Наиме, надгробни споменик средњег вијека оличен у крупном сандуку и сљемењаку, ипак се веже за простор босанских владара, дакле Босну Котроманића и Косача.)

До 1537. године Гламоч је припадао Босанском санџакату, вилајету и кадилуку Неретва у Краљевој земљи, чије је сједиште било у Коњицу. Гламоч се налазио у саставу нахије Дламоч

или Белград која се у документима помиње 1516. године као *влашка нахија* у кадилуку Неретви. Касније, 1550. и 1574. године он је дио Скрадинског кадилука који је 1537. године ушао у састав Клишког санџаката. Тако ће остати све до краја 17. вијека. Центар нахије био је Гламоч у коме је клишки намјесник Малкоч-бег подигао џамију у 16. вијеку (село Малкочевци у Гламочу). Када су Турци током Кандијског рата изгубили Клис преостале нахије у којима су владале Османлије укључене су у Ливањски кадилук.

Наобично су драгоцјени подаци из турског пописа Клишког санџаката из 1550. године нахије Белград Дламоч у којима је велики број српско-влашких имена распоређен у неколико села: Селавчић, Барчић, Радиште, Доглод и Сућутни Дол (џемат кнеза Владисава, војводе), Блазичић и Вукавчић (кнеза Лале, брата Драгише), Безовик, Јажовић, Горње и Доње Забуковље, Раките (примућара Брајана Мирчића), Заблатје Врховине, Трторић, Мали Чремошник, Течице (Радосаву, сину Милосава, примућара), Мотика, Црнић Селиште, Горње и Доње Орашице (Ковача сина Вукмира), Загорице (кнеза Ферхада), Рудница, Драгнић (на чифлуку Кучук Искандера и кнеза Миховила), Драгомиља и Радовје, Чремошић. У селу Драгнић: „Baština Đurašina, u ruci Mehmeda, sina Radomila“, „Radoje, sin Vraneša“, „Hizir, sin popa, spahija“.

Град Гламоч (Табија) држао се и током Кандијског и Морејског рата, јер је на њега ударано више пута на измаку 17. вијека.

НАДГРОБНИ СПОМЕНИЦИ ГЛАМОЧА

Шта је то што нас са сигурношћу уводи у подручје насељено српским народом? Извјесно, ћириличко слово.



У селу Прилука, у српско-православном гробљу, на надгробном крсту, исписана година:
а ѿ к д: 1824.



У Гламочу, у српском гробљу у селу Камен (југоисточни дио гробља) стоји надгробни крст који представља један од два који су јасно датирани означавањем године од Рождества Христовог: а҃ѱ҃м҃в҃: 1742. Слово/број в=2 уклесано је у облику усправљеног правоугаоника са продужецима линија ван оквира слова. Нажалост, натпис је тешко оштећен.



Остаци старог града Гламоча: Табија. Нагдробни споменици средњег вијека уграђивани су у утврђење.



Један од највећих надгробних споменика у Гламочу-Шумњаци

Подручје Гламоча обилује гробљима средњег вијека која су представљена масивним надгробним споменицима израђеним у форми сандука и плоча. Ови споменици о којима се не би усудили изрећи оцјену да припадају искључиво периоду најразвијеније фазе градитељства стећака (14. и 15. вијек), импонују слабијом обрадом и трошношћу материјала, па дјелују као да су настали у ранијим периодима. На три споменика типа стећка уочени су ћирилички натписи који би се оквирно могли датовати у 15-16. вијек. Овај преглед ћириличких споменика Гламоча започећемо управо овим натписима. Нажалост, у Гламочу је током времена дошло до намјерних оштећивања писаних споменика, нарочито надгробних крстова и на неколико споменика је дошло до уништавања старијих натписа који су свакако чували крајње драгоцјене податке о њиховим власницима.

Као и у другим подручјима Босне и Херцеговине у којима су ријетки натписи 16. вијека, у гламочким гробљима у досадашњим истраживањима нисмо уочили писане споменике тог периода. Међутим, из каснијеих вијекова, Гламоч чува изузетно велики број надгробних споменика са мноштвом ћириличких натписа. Ови натписи, углавном усјечени на масивним надгробним крстовима, чувају архаичне графолошке карактеристике доносећи слова старог система ћириличког писма до почетка 20. вијека. И то, готово униформно, у цјелини регије Гламоча. Натписи су израђени као доста опширни текстови уобичајеног садржаја, текстолошки подударни епитафима у цјелини српског народа. Позиционирају се на источним и западним лицима надгробних крстова, а овдје у Гламочу, јако често на бочним странама окомитог ступа крста, испод хоризонталне греде гдје су заштићени од кише. Није нам пошло за руком уочити ћириличке натписе на плочама 17-19. вијека.

Надгробни споменици у Гламочу представљени су крупним плочама грубе обраде или необрађеним као и сандуцима нешто боље обраде, ступовима и крстовима насталим у периоду касног средњег вијека и крстовима 18-20. вијека.

Број православних мјесних и родовских гробаља српског народа Гламоча је јако велики, (око 100). Број масивних, изузетно високих надгробних крстова је изузетно велик. Они скоро сви чувају ћириличке натписе. У појединим гробљима постављено је по двадесетак таквих крстова, каткад у правилним низовима (Скуцани). У Гламочу, производња масивних крстова траје све до Другог свијетског рата, али и касније. Недавно смо имали прилике видјети изузетно високи надгробни крст израђен пред крај треће четвртине 20. вијека (Малкочевци).

Десно: Споменик породице Бабић у селу Малкочевци код Гламоча израђен у другој половини 20. вијека. Споменик је висине око 3 м. и чува ћирилички натпис. У овом гробљу лежи велики број надгробних крстова који припадају 19. вијеку и готово сви су опскрбљени натписима калиграфске израде и високог нивоа писмености. (Даље у књизи, биће представљена два таква споменика 19. вијека.)



Надгробни споменици Гламоча показују тако полумиленијумски континуитет ћириличке писмености овог краја који се у натписима 19. вијека исказује високим нивоом писмености, као и јасним утицајем богослужбених књига. На тај начин веома је тешко помишљати на утицаје црквених центара са стране.

Осим тога, постоји још нешто што је веома упадљиво када је ријеч о Гламочу. Теренским увидима уваженог Шефика Бешлагића, приликом каталогизације средњевјековних споменика током шездесетих година 20. вијека, аутор је поменуо јако велик број православних цркава и црквишта у селима: Стекеровци (црква), Роре (црква), Доњи Ваган (рушевине цркве), Рељино Село, засеок Кула (рушевине цркве), Главице (лок. Црквина), Дубраве (темељ цркве), Врба (лок. Црквине и темељ старе цркве), Копић, засеок Цацан Хан (темељ цркве - одавде је дио олтарске преграде пренешен у Сарајево)[2]. Оваква слика је веома карактеристична за готово све околне регије.

Надгробни крстови углавном носе богату декорацију. Својом укупном ликовношћу пажњу привлаче нарочито крстови 18-19. вијека који својом формом и општим изгледом каткада пружају утисак као да припадају ранијим вјековима (15-16). Уопште, може се рећи да надгробни споменици Гламоча 18-19. вијека процентуално чувају већи број натписа него подручја колијевке хумско-босанске ћириличке писмености: Хума-Херцеговине.

О етничкој припадности претежног дијела надгробних споменика Гламоча казује присуство стринарских родова које је пописао Боривоје Ж. Милојевић. Њихов број је свакако и већи, јер по некад, овај антропогеографски преглед свједочи помјерања фамилија унутар регије.

[2] Š. Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, 1971, 112-116

Као клесари споменика по Гламочу истакли су се Јово-Јован Симић (половином 19. вијека) из Шумњака, као и припадници рода Бабића који су везани за село Бабића Брдо. Два брата, Перо (1896-1979) и Милош (1900-1977), и брат од стрица Сава. Умрли су у дубокој старости крајем седамдесетих година 20. вијека. Израдили су многе споменике у Бабића Брду, Малкочевцима, Скуцанима... Такође, као клесари су радили Никићи. Међу именима клесара помиње се и Карађ (у Гламочу се везују за село Поповиће испод планине Шатор).

Мајдани се налазе у предјелу званом Бруснице. Овај локалитет лежи близу средишта вароши, поред пута Мркоњић Град-Ливно. У питању су кречњачке стијене које су метаморфисане тако да имају изражену бјелину. И данас су видљива мјеста на којима се вадио камен, али мајдани већ више деценија нису у потреби. Такође, мајдан за стећке лежао је у опсегу села Долац.

На крају, обратили би дужну пажњу натписима 18. и 19-20. вијека који су у великом броју посијани по Гламочу. Већ током прве половине 19. вијека јавља се у ћириличким натписима овог краја исписивање године арапским бројевима (Натп. Бр. 7: 1842. година). Током 18. вијека који је представљен натписима гробаља код села Камен-Јакир и Главице, виђа се уобичајени за тај период начин писања година, старим системом, али у свим анализираним примјерима, од Рождества Христовог. Временски највиши натпис који смо видјели у Гламочу који је датиран старим системом бројева је натпис бр. 32, с тим што је овдје дошло до погрешке клесара који је слово ѱ извео као ꙋ. У питању је 1880. година. У натпису којима „отварамо“ 18. вијек (бр. 6: 1709), виђа се „класично“, уставно Д у облику зашиљеног шатора са неједнако дугачким ножицама. Слово А показује старински облик са омчом која не дохвата доњу линију (како ћемо то у Гламочу видјети у натписима 19. вијека), нити показује такву тенденцију. Слово Б у овом натпису је уставно са великим трбухом и равном подницом, а кратком горњом хоризонталном цртом. Слово В је усјечено у облику усправљеног правоугаоника какво се види и у натпису треће деценије 18. вијека (бр. 19) Слово Ж је често, готово преовладавајуће током 19. вијека: оно је у горњој половини представљено т продужетком и изразито несиметрично са три дугачке ноге које допиру до доње линије. Слово У је „класично“ омчасто и несиметричких кракова: ꙋ са десним краком повијеним ка унутра. Временски блиски натпис бр. 19 који припада првој половини 18. вијека ипак се у извјесним елементима разликује од претходног. Слово Б је типично за рукописе тога времена, израђено као троугао са извијуганим и полеглим продужетком који дохвата доњу линију. Слово Д је типично за рукописе Херцеговине и Босне са у десно отвореним зјапом везаним окомитом линијом. Његово Ж можемо описати као варијанту која се виђа у споменицима 18. вијека широм Старе Херцеговине, начињено из два потеза: једне окомите линије са једном недовршеном „машницом“ која је уобличена на десној страни. Овакве облике слова А, В, Б, Д показују и натписи друге половине 18. вијека (бр. 31, 28, 37). Међутим, натпис бр. 37 (1794) већ показује класично усправљено Б, као и Д у облику великог штампаног слова А са нешто измакнутом лијевом ножицом. У натпису бр. 28. слово Ж је типично за рукописе 18. вијека, у виду „гужвице“. И овдје се, као код претходног примјера, јавља двотрбушасто В. Оно што у натписима Гламоча нас изненађује је извођење слова И и Н. Ова слово изведена су у бројним натписима са краја 18. и почетка 19. вијека као у Вуковој реформисаној азбуци. У натписима из Главица датираним старим системом бројева 1757. године, ова два слова су изведена на тај начин. Код гламочких

натписа још нешто привлачи пажњу. То је начин усјецања слова К. Оно је углавном изведено на модеран начин и јако ријетко смо могли видјети К са раздвојеним линијама. Ипак, у два случаја виђамо К са размакнутим линијама (бр. 30: 1757 и 39: 1886), али у другом случају је у питању стилизација клесара.

Може се рећи да је изузетна варијанта слова Ж са двије паралелне облине окренуте на доле, а расјечене по средини окомитом линијом (бр. 22: 1828). Свакако, ово је модификација уобичајеног већ помињаног облика слова Ж са горњим т наставком који често посједује два симетрична украсна завршетка оборена на доле.

Усправљено, уставно Б јавља се у Гламочу веома рано, на почетку 18. вијека (бр. 6: 1709). Двотрбушасто В у натписима Гламоча јавља се доста рано, током 18. вијека. Може се рећи да је рана и појава посве окомитог слова Р са не великом омчом. Такође, упоређујући са Херцеговином, нас је веома изненадила рана употреба једноногог Т (бр. 35: 1804, бр. 22: 1828, бр. 13: 1832, бр. 21: 1834, бр. 8: 1859, бр. 9: 1867).

У 19. вијеку у Гламочу је израђено на стотине ћириличких натписа. Општа тенденција је извођење слова А са трбухом који је шиљаст или заобљен, а који дотиче доњу линију. Дакако, такво А има праву линију изразито укошену у лијево. Вриједно је нагласити да се у гламочким натписима налази слово А које представља прелазни облик између старог слова са не великом петљом и овог „гламочког" слова које облином петље дохвата доњу линију. Такво слово јако подсјећа на знаке у веома старим хумским натписима. Оно посједује шиљаси и на доле оборен трбух са чијег вршка се на доњу линију спушта једна једноставна црта. Овај знак се изводи као класично штампано А са косом линијом међу крацима обореном у лијево (бр. 13: 1832). Слово Б изводи се каткада са оштрим угловима (бр. 22: 1828, бр. 8: 1859). Слово В је изведено ка двотрбушасто са различитим просторним односом петљи, али најчешће оне се састављају на окомитој линији, или горња дотиче доњу на њеном путу као окомитости слова (бр. 7: 1842). Вриједно је поменути варијанту слова Д које је изведено као велико штампано А са хоризонталном линијом постављеном на различитој висини. Такође, ова пречкица је упадљиво различите дужине. Некада не излази из оквира простора омеђеним крацима, а некада излази превазилазећи габарите основе слова (бр. 8: 1859). Виђа се, дакако, уобичајени облик слова Д са размакнутим ножицама (бр. 22: 1828). Поред описаног, масовно заступљеног облика слова Ж, виђа се класични облик који је гдјекада изразито „развучен" (бр. 7: 1842). Ово слово усијеца се током 19. вијека на три основна начина: развучено Ж са двије дивергирајуће потковице расјечене дугачком хоризонталном линијом, по средини расјеченом окомитом линијом (бр. 7; 1842); оваква варијанта са приближеним потковицама (бр. 12: 19. вијек); са потковицама окренутим на горе и на доле (бр. 8: 1859); варијанта у облику ћириличког Х расјечена окомитом линијом (бр. 13: 1832. Овдје се виђа и облик који би представљао подваријанту у облику слова Х како се виђа у неким много старијим натписима Херцеговине и Босне). Слово У је изведено као уобичајени знак са рачвама које су обично неједнаке. Доња облина је масовно заступљена, али се виђа и равна подница (бр. 19: 172.., 31: 1757). Током читаног 19. вијека масовно је заступљено слово Ѣ са и без украсних кукица, слово ѧ са окомитом линијом која сеже до доње линије (бр. 17: 1909) и која остаје да „виси" (бр. 8: 1859), или која пробија доњу линију (бр. 14: 1874), слово ѿ, слово ћ различитих облика, на једном мјесту слово Ђ са извијуганом линијом која пробија доњу линију (бр. 10: 1877). Ријетко: слово ꙗ и ю (бр. 16: 1839). Изузетан је облик

слова М у натпису бр. 9: 1867. Слово П у натпису попадије Стефаније је изведено као данашње мало писано п (бр. 28: 1792).

Све ове карактеристике ћириличких натписа Гламоча запажене на споменицима 19. вијека, виђају се и на самом почетку 20. вијека. У гробљима које смо обишли, готово да нема споменика без натписа. Писари гламочких натписа сигурно су током 18. и 19. вијека особе које имају додир са црквеним књигама и ови епитафи одржавају снажан утицај Српске православне цркве на овдашње становништво. Они у укупном своме корпусу представљају готово неисцрпни извор за изучавање историје ћириличког писма. То је само један од главних разлога за њихово неодложно стављање под заштиту државе.

На табели су приказана слова која по њиховим облицима можемо сматрати за карактеристичне представнике ћириличког писма на надгробним споменицима Гламоча током 18-почетка 20. вијека.

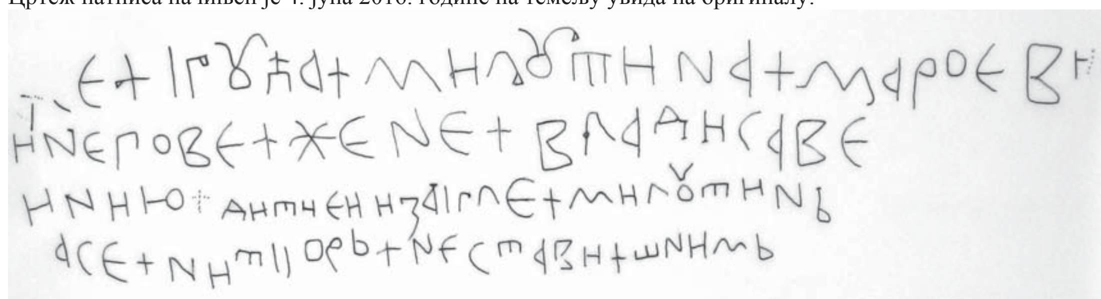
Аз	а	1
Буки	б	
Вједи	в	2
Глагољ	г	3
Добро	д	4
Јест	е	5
Живјети	ж	
Зјело	s	6
Земља	з	7
Иже	и	8
И	Ї	10
Ђерв	ђ	
Како	к	20
Људије	л	30
Мисљете	м	40
Наш	н	50
Он	о	70
Покој	п	80
Рци	р	100
Слово	с	200
Тврдо	т	300
У (или:оник)	оу	
Ук	Ꙋ	
Ферт	ф	500
Хјер	х	600
От	ѿ	900
Ци	ц	900
Черв	ч	90
Ша	ш	
Шча	щ	
Дебел јер	ъ	
Јери	ы	
Танко јер	ь	
Јат	ѣ	
Ју	ю	
Велико јус	Ѫ	
Јотов. вел. јус	Ѭ	
О	о	
Мало јус	Ѧ	
Јотов. мал. јус	Ѩ	
Ја	Ꙗ	
Је	Ѥ	
Кси	ѯ	60
Пси	ѱ	700
Тита	Θ	9
Ук		
Ижица	V	
		1000
		7000

ЋИРИЛИЧКИ НАТПИСИ 15-16. ВИЈЕКА

1. ЋИРИЛИЧКИ НАТПИС У СТАРОМ СЕЛУ У ГЛАМОЧУ (ПРВА ПОЛОВИНА 15. ВИЈЕКА)

Натпис на гробној плочи породице Милутина Маројевића у литератури се помиње као „Натпис из Царевца“, а налази се у православном гробљу (код Љубомира Стојановића: у „Царевачком Гребљу“) у Старом Селу у Гламочком Пољу. Натпис је објављиван неколико пута од 1894. до 1970. године, када га је приказао заслужни епиграфичар Марко Вего који се понајвише приближио његовом рјешењу. Његови претходници[3] начинили су низ погрешки и превида. Ћиро Трухелка и Љубомир Стојановић натпис су читали на сљедећи начин: се + куѣа + милутина +мароеви(ѣа) и негове + жене + владисаве и нию (+) дитце и ꙁаниме + милутинь а се + ниткорь + не стани + ш нимь. Марко Вего је понудио другачије тумачење[4], видјевши да у завршници натписа не стоји: стани, већ: стави, али је погријешио у једној ријечи у средини трећег реда: он је читао: ꙁа име, а треба: ꙁакле. Марко Вего, дакле, није успио (због читања те ријечи ꙁакле) да понуди и потпуну логичност садржини натписа. Слово К, наиме, у овој ријечи уклесано је на идентичан начин као слово К у ријечи КУЋА у првом реду натписа.

Цртеж натписа начињен је 4. јуна 2016. године на темељу увида на оригиналу:



+ се + куѣа + милутина + мароеви(ѣа)
и негове + жене + владисаве
и нию (+) дитцеи и ꙁакле + милутинь
а се + ниткорь + не стави + ш нимь

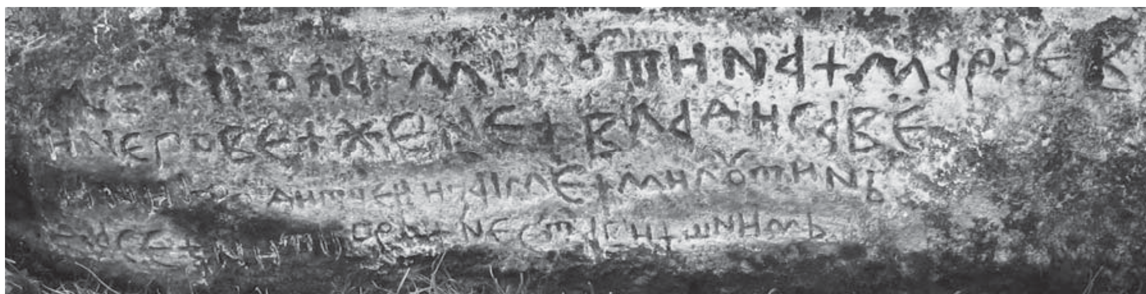
Превод на савремени српски језик: **Ово је кућа Милутина Маројевића и његове жене Владисаве и њихове дјеце. И закле Милутин: Овдје нико (други да се) не стави с њим.**

Натпис је усјечен доста невјешто у четири реда на источној половини дуже сјеверне стране споменика типа дебеле плоче (*сандука*, по класификацији Шефика Бешлагића) димензија: 1,92 x 1,02 x 0,36 m. Клесар није посједовао добар осјећај за простор и у трећем и четвртом реду прибјегао је смањивању величине словних знакова за половину.

---

3 Ћиро Трухелка, *Старобосански писмени споменици*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, св. 4., 1894, 782. По њему и: Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 3, бр. 4793.

4 Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, Knj. IV, Sarajevo, 1970, 79, br. 261. Овдје Вего доноси и снимак маркираног натписа темпером, који је, међутим, неупотребљив.



Дужа бочна страна споменика са натписом

Гробље у чијем сјеверном дијелу се налази овај споменик је врло пространо. Њему гравитирају житељи заселака: Карловац, Подглавица, Заглавице и Царевица, док се житељи Скуцана укопавају у свом гробљу.

Поред овог споменика на простору гробља лежи велики број средњовјековних надгробних плоча чији је број приликом истраживања Шефика Бешлагића износио деведесет и шест. Овај истраживач помиње и остатке „Маројевића града“ на оближњој коси Тисовац.[5]

На сјеверном крају гробља постављена су три надгробна споменика у форми Крста. Највећи мјери: 1,81 x 0,87 x 0,27 m. Он посједује три клесане људске фигуре на источној страни. Поред ових споменика, које бисмо могли смјестити у 16-17. вијек, у гробљу се налази велики број надгробних Крстова из 19. и 20. вијека. Занимљиво је поменути да се и у осталим активним православним гробљима у овом гламочком крају виђају надгробни Крстови монументалне израде, па и када припадају крају 19. и почетку 20. вијека. Такав је случај са Петрића гробљем код Скуцана или са гробљем села Камен под гребеном Словин (Каменска српско-православна парохија), гдје се такође налазе јако велики и масивни Крстови.

У средишњој зони овог гробља постоји старији Крст димензија 1,95 x 1,17 x 0,18 m, као и велики број врло крупних споменика у форми Крста у јужном дијелу гробља. По својим димензијама оно би свакако били примјеренији средњем вијеку. У гробљу села Камен, на источном његовом крају, налази се надгробни Крст димензија 1,50 x 0,56 x 0,30 m који у свом средишњем дијелу чува ћирилички натпис Луке Врањеша, а који је већ помињан у литератури[6]. Натпис је израђен 1759. године и у њему се помиње поп Лазар. У непосредној близини гробља налази се црква и манастир Светог Јована (Веселиње)[7].

Православна гробља Гламочког Поља чувају некрополе средњег вијека, а својим натписима свједоче континуитет ћириличке писмености овог краја као и висок ниво писмености – утицаје из црквено-словенских књига – које показују њихови епитафи. Истовремено, својим димензијама надгробни Крстови у селима Гламоча као да настављају традицију средњега вијека, када су

[5] Šefik Bešlagić, *Stećci – kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, 1971, 115.
[6] Dimitrije Sergejevski, *Putne bilješke iz Glamoča*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1942, 150-154.
[7] Епископ Хризостом (Јовић), *Манастир Веселиње*, Гламоч, 2005

израђивани веома крупни споменици, а које у великом броју виђамо на простору Старе Херцеговине[8].

Један од споменика са натписом 18. вијека лежи у рецентном српском гробљу села Камен и он по својим ортографским карактеристикама ни мало не одступа од натписа Херцеговине.



Старији надгробни Крстови у „Царевачком Гребљу“ (Старо Село)



Главни дио натписа:

пρеставлшн ρабъ
б(о)жї лѵка вρанеш(ъ)
подρѵзї его
божо сїнъ ѿцѵ
ѿ ρождес(т)ва
х(ρнстов)а ѱ н ѳ кρст(ъ)

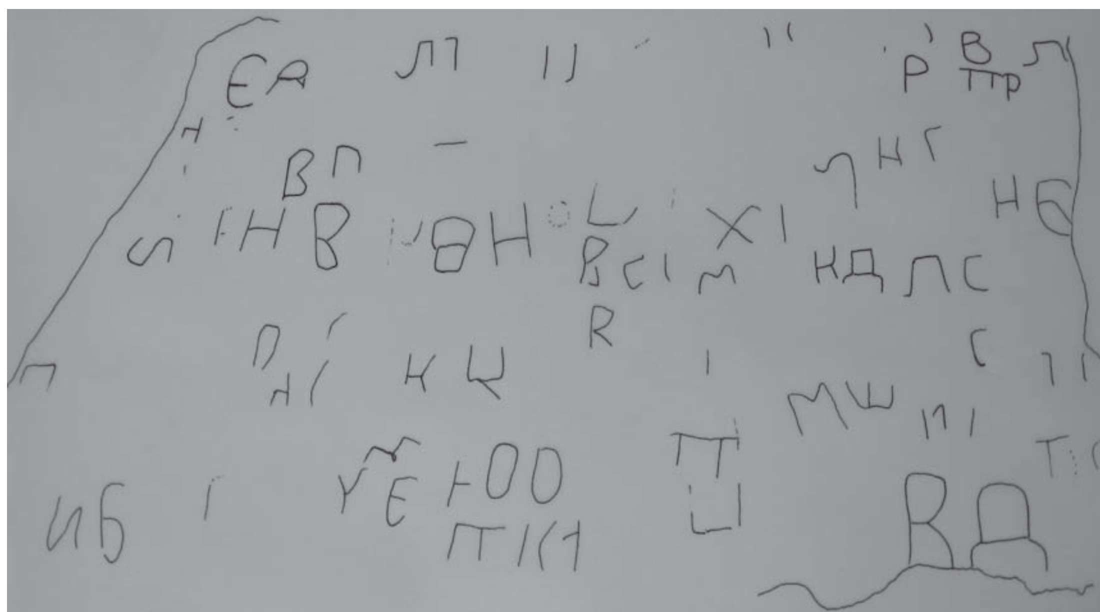
Поред овог споменика својим обликом издваја се и надгробни Крст који се налази у његовој непосредној близини, са урезаном 1749. годином, а помиње и јереја Јевтенија, сина Цвије Матића из 1842. године: здѣ почнваетъ рабъ божн їерен евтанїѧ синъ цвїе матнча преставї се мѣсеца 12 агѵста 1842. Овај крсни споменик израђен је из једног комада стијене, а представљен је трима спојеним Крстовима.

---

[8] Горан Ж. Комар, *Стари ћирилични натписи источне Херцеговине (са прегледом крстова)*, Херцег Нови, 2015, 300-355. Највећи број оваквих споменика лежи на подручју Билеће и Љубиња

2. НАТПИС У БРАЋЕШЦИМА У ГЛАМОЧУ

Натпис у Браћешцима у Гламочу поменуо је уважени Марко Вего (Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, tom IV, Sarajevo, 1970, 78-78, br. 262). Вего је натпис доживио као петоредни и он је препознао девет слова која би представљала дио изворног натписа. У првом реду: СН, у трећем реду: НВ и НР и у петом реду: ОБО. Први и последњи сегмент натписа налазе се у крајњем горњем лијевом углу и крајњем доњем десном углу. То је важно због сигурног идентификовања споменика, али, испоставило се и у смјеру откривања погрешки у препознавању словних знакова који су уклесани јако дубоко и као такви су препознатљиви сваком дјетету у основној школи. Из тога се мора помислити на могућност да М. Вего није посјетио локалитет, или је неки сарадник одавде понио одливак. Овим чланком, најприје желим пружити факсимил „натписа“ у цјелости са свим идентификованим словима, а затим, издвојити слова која би могла припадати изворном натпису.



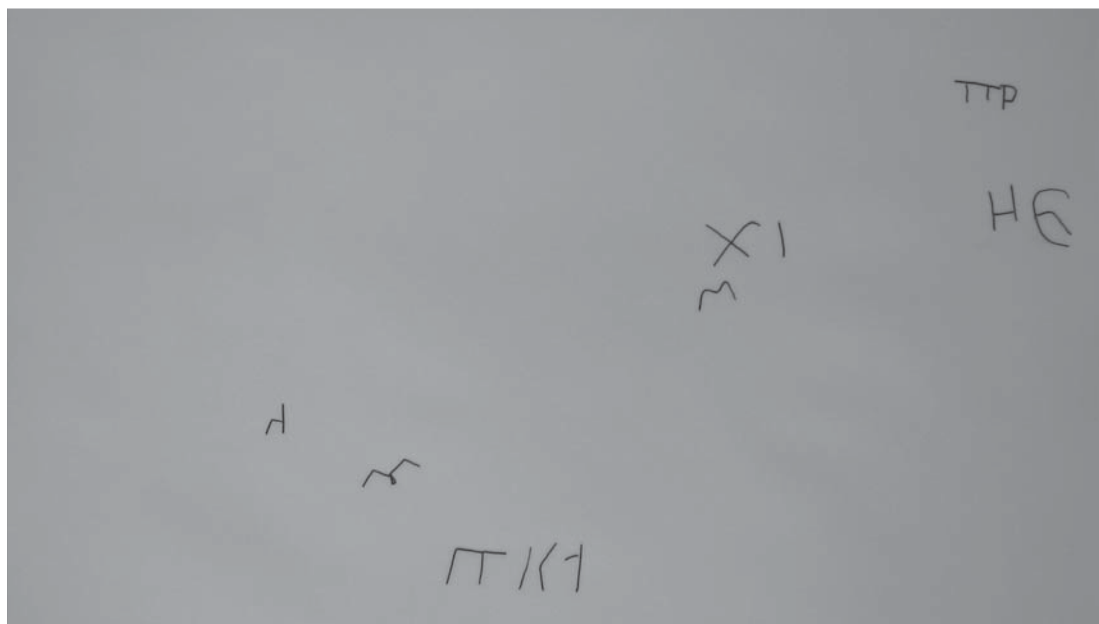
Изглед „натписа“ данас (факсимил на темељу увида на оригиналу 6. нов. 2016. године)

Локалитет о којем је ријеч налази се у пољу под гребеном Старетина (дио крупног и дугог гребена који сачињавају Голија, Старетина и Шатор), а у оквиру засеока Браћешци који припада селу Главице. У близини леже куће Нинковића. Локалитет носи назив Мрамор, а састоји се од дебеле плоче са натписом (2,08 + 0,20 x 1,18 x 0,56 м) и двије дуге и узане „греде“ које леже мало западније. Плоча је оштећена одваљивањем њених крајева. Велико парче које лежи уз споменик чува дубоко усјечено слово С (без полугласа).

И први поглед на споменик указује на усјецање слова без смислене поруке, неуредно, веома крупним савременим ћириличким словима (до 20 цм) у више од пет редова. Поглед на први Вегов сегмент који је овај заслужни епиграфичар доживио као почетак натписа: СЕ, открива да о томе не може бити говора. Уколико бисмо настојали на одређивању ових словних знакова, морали би их препознати као ЕД. Исто тако, нисам успио у налажењу слова из Вегове транслитерације која би припадала трећем и петом реду наводно изворног натписа. Она ни случајно не могу бити доживљена као дио средњовјековног

натписа. Најјасније се то види у дијелу петог реда који лежи у крајњем доњем десном углу који је Вего одредио као: ОБО. У тој зони се налази само савремено, Вуково: ВД и једно огромно удубљење, могуће настало намјерним оштећивањем материјала (копањем) које јесте округло.

Пажњу, свакако, привлаче елементи у овој формацији који би могли припадати старом систему ћириличког писма. Веома „нетегнуто", успио сам у издвајању дванаест знакова: ПР или ТР као лигатура; Х са могућим полугласом и НБ; затим: М и n, као и: ПКА. Примјетно је, а то чини ми се није без значаја, да су ова слова усјечена плиће од осталих, несумњиво савремених.



Издвојени словни знакови који би могли припадати старом систему ћириличког писма

Из свега изнијетог, вјерујем да је могуће створити сљедећи поглед на овај споменик. У натписима Хума и Херцеговине па и Босне (Подриње, Романија, Гламоч...) само на једном споменику сам се сусрео са несумњивим намјерним преклесавањем натписа. У питању је велики средњовјековни надгробни Крст на локалитету Вртине у љубињском селу Жрвањ. Свој поглед на натпис сам недавно изнио (Ћирилични натписи Старе Херцеговине (са прегледом Крстова), Подгорица 2016). На томе Крсту љубињски Срби су уклесали поруку крупним ћириличким словима којом саопштавају да ту, под спомеником и око њега, леже усопши православни Срби. Ово преклесавање старог натписа који је казивао о власнику споменика, догодило се 1897. године и то је јасно назначено. Овдје, на Мрамору, видимо само низ слова која могу представљати и један дугачки низ иницијала.

У колико је уопште дошло до преклесавања старог натписа и у колико би могли издвојити дјелове тог натписа, тада изворном натпису никако не могу припадати слова која је издвојио Марко Вего.

Могло би бити од извјесне важности казати и да савремена слова по свом облику свакако припадају (узмимо најшири могући хронолошки оквир) 20. вијеку. На тај начин може се можда докучити и мотив за доста опсежне захвате копања по споменику касног средњег вијека и његово несумњиво ломљење.

Уколико је могуће одредити словне знакове који припадају изворном натпису, тада би могли примјетити да искошено М (како дјеца цртају ластавицу

и М са једним шаторастом, преломљеном ножицом и заобљеном другом ножицом), n у облику столичице окренуте у лијево, Б са опуштеним и деформисаним трбухом, а нарочито Х са украсном кукицом, не би уклесао човјек 20. вијека. Постоји, дакле, извјесна могућност да је неко јако темељно уништио стари натпис скидањем читавог слоја са споменика, при чему је ипак преостало нешто слова која се данас указују као плиће усјечена.

И двије греде које леже поред споменика садрже крупне словне знакове при чему се на једној, при ивици, могуће, издваја једна читава ријеч: ПОПОВ.

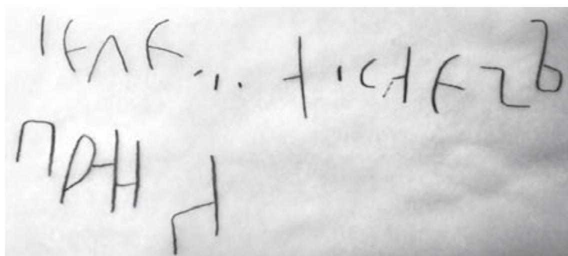
Вјерујем да постоји оправдање за објављивање овог „натписа“ из села Брањешци у Гламочу, јер је он уграђен у волуминозни зборник средњовјековних натписа Босне и Херцеговине аутора Марка Вега, а постоји извјесна могућност да је споменик носио ћирилички натпис касног средњег вијека.

3. НАТПИС КНЕЗА ПРИЈАНА У РЕЦЕНТНОМ СРПСКОМ ГРОБЉУ (СЕЛО ШУМЊАЦИ)



Источна страна споменика кнеза Пријана у Шумњацима

Натпис је помињан у стручној литератури. Марко Вего је објавио ревизију натписа[9] који је први објавио Шефик Бешлагић у часопису Naše starine XI, 1967, 49-50.



ѕє лєжи кнєꙁь
прин(ь)

Овдје лежи кнез Пријан.

Наш цртеж се од цртежа М. Вега разликује у два детаља. Ножица слова N у ријечи „кнез“ је на нашем цртежу положена ниже него је то назначено код овог аутора, а такође, вјерујемо да постоји цртица која веже облину омче слова Р и слово Н у имену покојника. Постоји чак могућност да то није случајно, већ да је клесар на тај начин исправљао погрешку изостављања једног слова имена овог гламочког кнеза.

[9] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, tomus IV, 80-81, br. 263. Овај аутор је забиљежио и казивање мјештана о доношењу споменика из Малешића Дола и то из средњовјековне некрополе са стећцима.

4. НАТПИС НА НАДГРОБНОМ КРСТУ У СЕЛУ ПРИБЕЉА



Надгробни крст у атару села Прибеља испод гребена Виторог – фебруар 2017. године. У десном углу мањи надгробни крст са ћириличком натписом који казује о неком догађају, датиран последњом деценијом 19. вијека.



Читава некропола у селу Прибеља. У позадини Виторог



Село Прибеља испод гребена Виторог – фебруар 2017. године

5. ФРАГМЕНТ ЋИРИЛИЧКОГ НАТПИСА НА ТАБИЈИ У ГЛАМОЧУ





Фрагмент ћириличког натписа на блоку који је разломљен и секундарно употријебљен у конструкцији зграде џамије на Табији (Стари град) у Гламочу. Састоји се од два ћириличка слова: Н и В која могу припадати касном средњем вијеку. Фрагмент је уочен приликом научне ексурзије у организацији

Филолошког факултета Бања Лука и Филозофског факултета Источно Сарајево 2016. године. О старинама у граду казује фра Грго Лозић, гламочки жупник из средине 19. вијека у својој хроници: „Glamoč je grad starinski, u komu je i sada crkva starinska okrenuta u đžamiju tursku, u kojoj starinski su pendžeri čudnovato od kamena ispleteni. Nad vratima đžamije ima staro pismo zakrečeno „per barbaros“ Imaju i razvaline druge crkve“. – (Mihovil Mandić, Tragovi prastare kulture oko Glamoča, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 1930, 116-117)



Споменик у Подградини у атару села Камен: Камен на три пиљка



Плоча-ступ у рецентном српском гробљу – село Камен

На иницијативу Филолошког факултета Универзитета у Бањој Луци, а уз учешће филозофских факултета Универзитета у Бањој Луци и Универзитета у Источном Сарајеву, од 20. до 23. октобра одржана је школа епиграфике. Циљ школе био је изучавање ћирилских натписа на средњовјековним споменицима, црквама и гробљима. За ову прилику обишли су се локалитети у Рогатици (Сељани, Лађевина, Борача и Варошишта), у Сокоцу (Гласинац) и у Гламочу (Старо Село, Камен).

Предвођена палеографом и епиграфичарем Гораном Комаром, те деканима проф. др Младенком Саџаком (Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци) и проф. др Драгом Мастиловићем (Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву), група је окупила асистенте и студенте са поменутих факултета.

У конаку манастира Веселиње поред Гламоча, уприличено је и предавање Горана Комара на тему „Стари ћирилички споменици Хума и Босне“, након чега је услиједио разговор о различитим аспектима постављене теме. Студенти су се могли информисати како о техникама теренског истраживања, тако и о стању споменика, као и о проблемима у вези са њиховом заштитом.

ЋИРИЛИЧКИ НАТПИСИ 18-20. ВИЈЕКА

6. НАТПИС ЛУКЕ ВРАНЕША У ГРОБЉУ КОД СЕЛА КАМЕН ЈАКИР



Надгробни крст 18. вијека у гробљу села Камен. Посједује опширни натпис који је поменуо истраживач стећака Шефик Бешлагић наводећи само име покојника.

преставлши рабъ
б(о)жї лѵка вранеш(ъ)
подрѵӡї его
божо сїнъ ѿцѵ
ѿ рождес(т)ва
х(ристов)а ѱ н ѳ крст(ъ)

У горњем дијелу натписа (доња трећина хоризонталне греде) уклесан је текст којим се обавјештава о писару, православном свештенику попу Лазару
...писа попъ лаӡаръ...



7. НАДГРОБНИ КРСТ ОЦА ЈЕРЕЈА ЈЕВТЕНИЈА У РЕЦЕНТНОМ СРПСКОМ ГРОБЉУ СЕЛА КАМЕН



ѕдѣ почи
ваєть рабь
божи ї҆єр
єи євтенї
ѧ сї̈нъ
цвї̈є матича
преставї се
мѣсєца
агꙋста 12
1842

Овдје почива слуга Божји јереј Јевтенија, син Цвије Матића. Престави се мјесеца августа 12 1842.

Споменик се састоји од три надгробна крста масивне израде, начињен у једном комаду.

8. НАДГРОБНИ КРСТ У РЕЦЕНТНОМ СРПСКОМ ГРОБЉУ У СЕЛУ КАМЕН

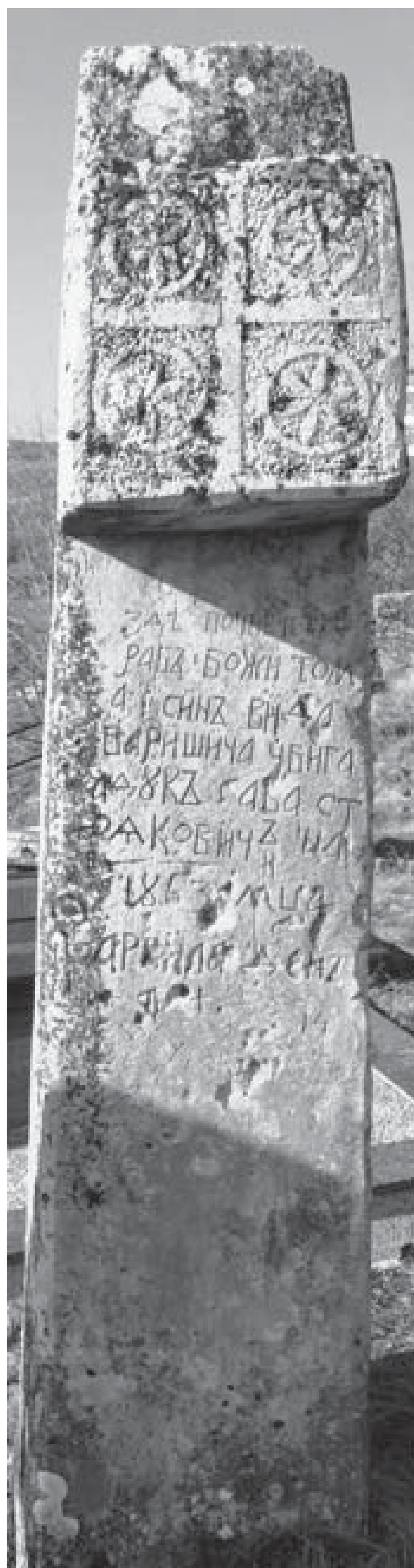
ѕдѣ почї̈бає
тъ рабъ божї̈
ї̈лї̈ѧ красї̈ћъ
вѣ(ч)на мꙋ
ра(до)стъ
а блажї̈нї̈
пок(оï)
1859

Овдје почива слуга Божји Илија Красић. Вјечна му радост, а блажени покој. 1859.



У простору слова К у 7. реду натписа, види се оштећење.

8А. НАДГРОБНИ КРСТ У ГРОБЉУ У СТЕКЕРОВЦИ - БАРИШИЋИ



ꙁдѣ почиваетъ
рабъ божі том
а синъ вида
баришича ѵби га
адѹкъ сава ст
оѫковичъ на
1863 мца
ѫприла ден
14

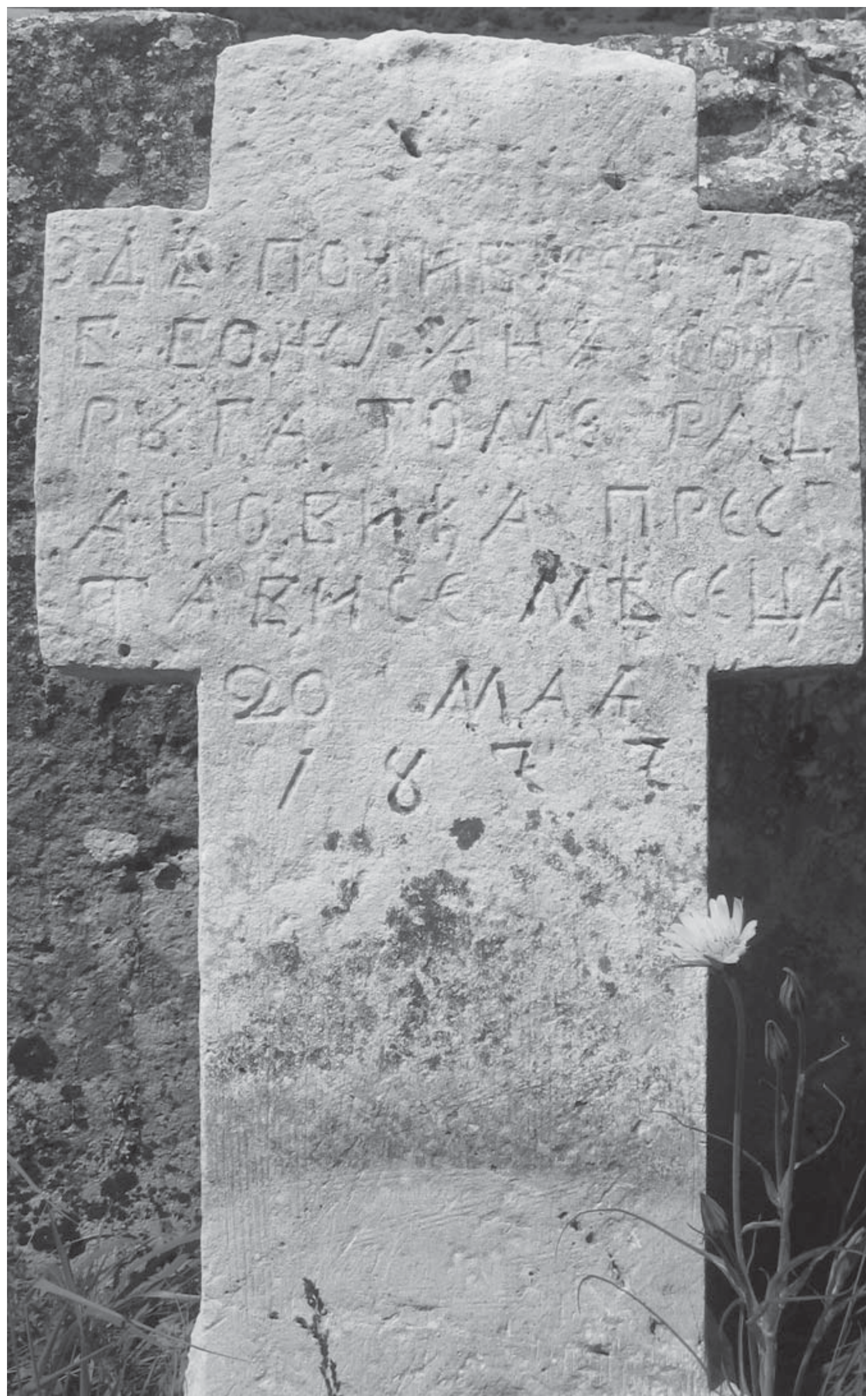
Овдје почива
слуга Божји Тома
син Вида Баришића.
Уби га хајдук Сава
Стојаковић на
1863. мјесеца
априла дан 14.

9. НАТПИС ЈОКЕ ГАВРЕ МИЛИЋА У ГРОБЉУ СЕЛА КАМЕН-ЈАКИР



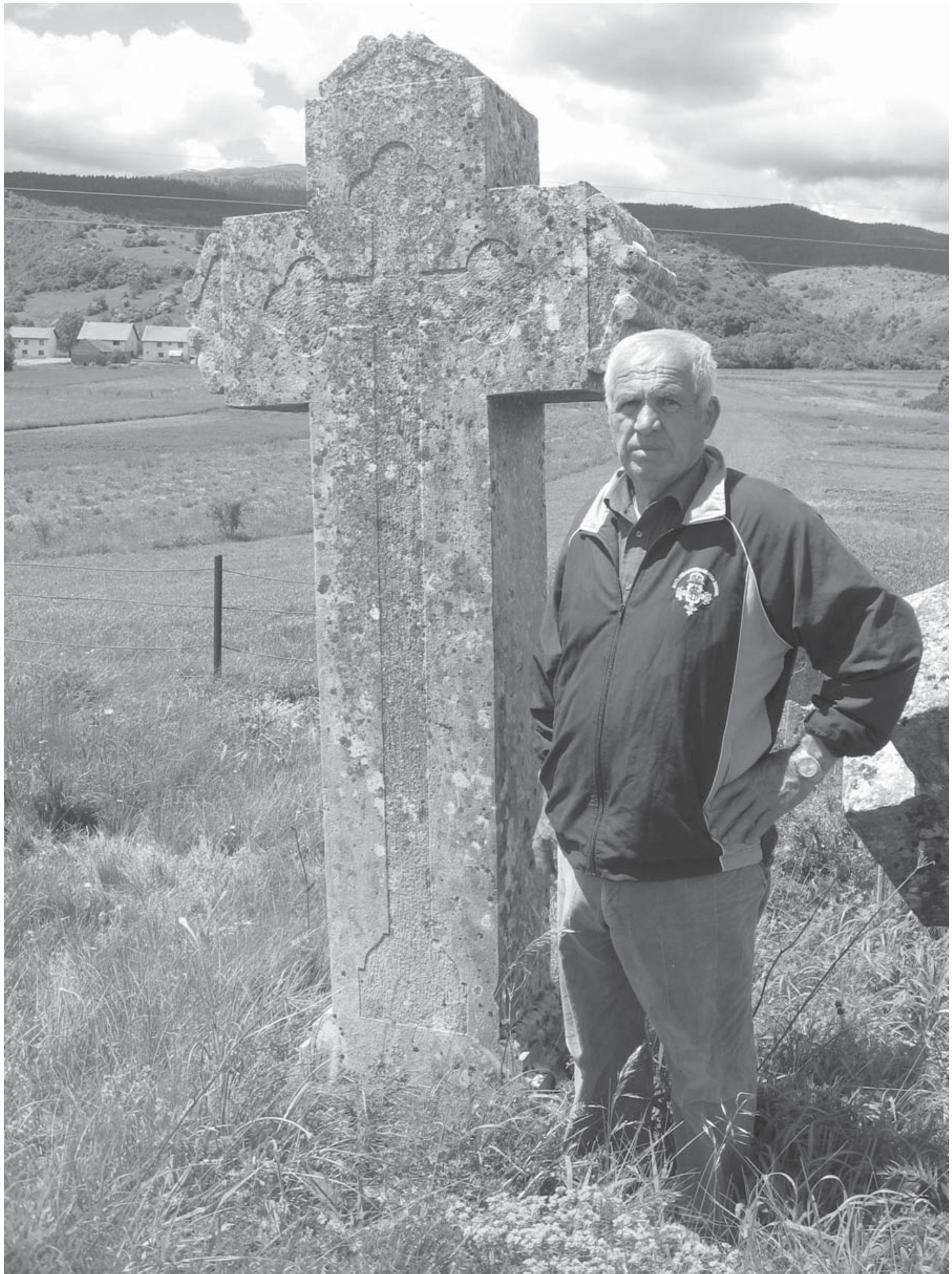
сан почнваетъ рабꙋ божїю їокꙋ гавре мн(л)ї́ча преставї се 1867. **Овдје почива слуга Божји Јоку (!) Гавре Милића. Престави се 1867**.

10. НАТПИС АНЕ ЖЕНЕ ТОМЕ РАДАНОВИЋА У ГРОБЉУ КОД СЕЛА КЕМЕН-ЈАКИР



здѣ почиваетъ
ра
б божјѧ (а)на
соп
рѹга томе
радановића
престави се
мѣсеца
29 маѧ
1877

Овдје почива слуга Божја Ана, супруга Томе Радановића. Престави се мјесеца 29 маја 1877.


Надгробни крст у гробљу села Камен: новији споменик.

11. НАТПИС ТОМИЋА У ГРОБЉУ КОД СЕЛА КАМЕН-ЈАКИР



Надгробни крст у гробљу у селу Камен. Види се како се у млађем дијелу натписа губи полугласнички систем:

У средњем дијелу: ꙁдѣ почиваєтъ рабъ божи иѡванъ томић представи се м(ѣ)сеца агȣста 21 денъ начи(ни) га синъ нѣговъ їѡво

Лијево: раде ѡтацъ иѡванъ ȣєдноме гробȣ

Десно: ѡвђє почива иѡво син їѡванов живио годи ȣмро є 14 нов(є)мбра 1889



Гобље у селу Камен: Највећи надгробни крст који спада у млађе споменике.

12. НАТПИС СИМЕ ЂУКИЋА У ГРОБЉУ КОД СЕЛА КАМЕН-ЈАКИР



ѕди почиваетъ рабъ божи симꙋ ћꙋкића ѵсовши престави се месеца априла 14 денъ

Овдје почива слуга Божји Симу Ђукића преминули. Престави се мјесеца априла 14. дан.



Споменици 20. вијека са ћириличким натписима у гробљу у селу Камен



Средишњи дио гробља у селу Камен



Централно гробље у Гламочу: напријед, споменик Малешевића изграђен 1923. године



Надгробни крст Петра Радумила у гробљу у селу Шумњаци

13. НАТПИС ПЕТРА РАДУМИЛА У ГРОБЉУ КОД СЕЛА ШУМЊАЦИ



Бочна страна крста Петра Радумила:

ꙃдѣ почївае
тъ рабъ божї д
ꙋка радꙋмїло
синъ петра
радꙋмїла ед
иноцъ прест(авї се)
7 лѣто ѿ ро(ждества)
х(ристов)о
а ѿ л҃в

Овдје почива слуга Божји Дука Радумило. Син Петра Радумила јединац. Престави се 7. љето. Од Рођења Христова 1832.

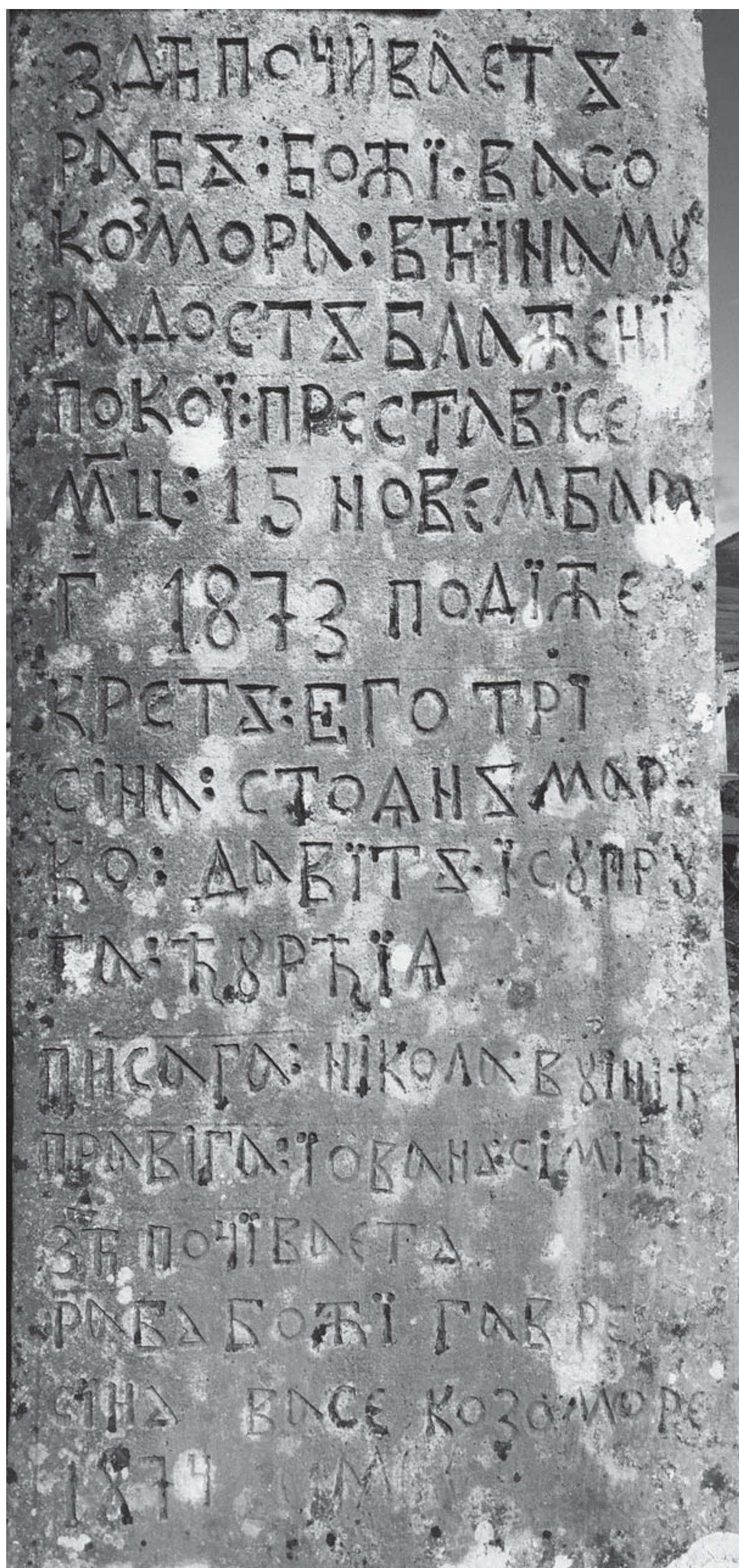
Корисно је обратити пажњу на облик слова А које укошеном хоризонталном линијом која се обара у лијево, веома подсјећа на стару средњовјековну варијанту овог словног знака који својим зашиљеним трбухом дохвата доњу линију.

И овај натпис, као и стотине натписа Гламоча, обликом слова и знатном редукцијом старих словних знакова, веома нагиње реформисаној азбуци Вука С. Караџића.



Споменик Козомора у гробљу у селу Шумњаци. Један од
Највећих надгробних крстова уопште.
У декорацији: крстови и розете.

14. НАТПИС ВАСЕ КОЗОМАРЕ У ГРОБЉУ КОД СЕЛА ШУМЊАЦИ



ѕдѣ почнваетъ
рабъ божї васо
коⷥ(о)мора вѣчна мꙋ
радостъ блажені
покої преставї се
мц҃15 новембара
г҃1873 подїже
крст его трї
сина стоꙗнъ мар
ко давитъ ї сꙋпрꙋ
га ћꙋрћїꙗ
писа га нїкола вꙋїнїћ
правї га їованъ сїмїћ
ѕ҃ѣ почїваетъ
рабъ божї гавре
сїнъ васе коѕоморе
1874

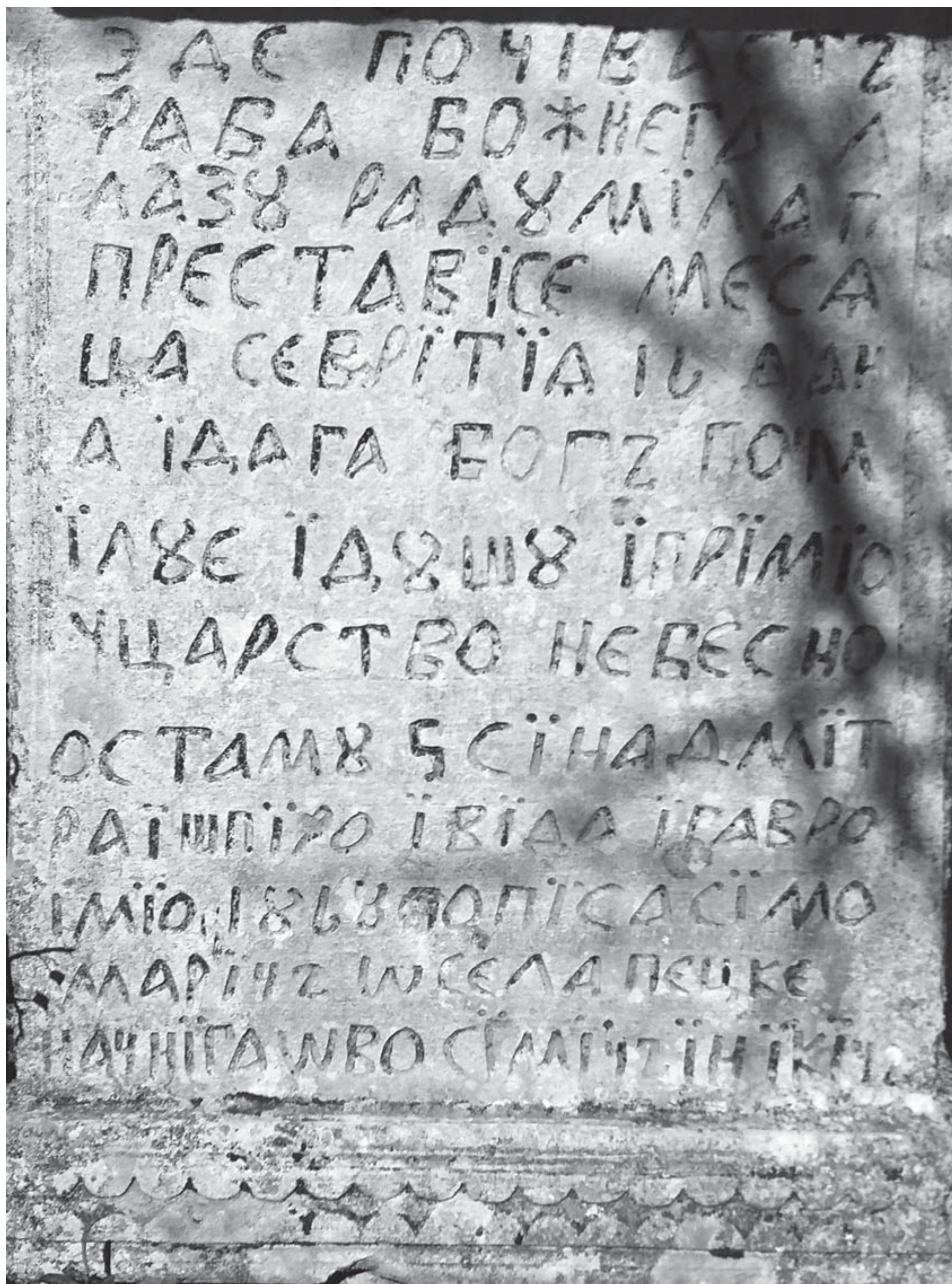
Обратити пажњу на облик слова А које својим изгледом, нагнуто у лијево и врхом омче дохватајући доњу линију, изгледа као класична варијанта овог словног знака у натписима средњег вијека.

Слово Ж је облика који подсјећа на: ꙗ

У тексту придодатом натпису од стране писара и клесара полуглас је изведен битно другачије, у виду слова „а“.

Важно је да овим натписом дознајемо о клесару Јовану Симићу.

15. НАТПИС ЛАЗЕ РАДУМИЛА У ГРОБЉУ КОД СЕЛА ШУМЊАЦИ



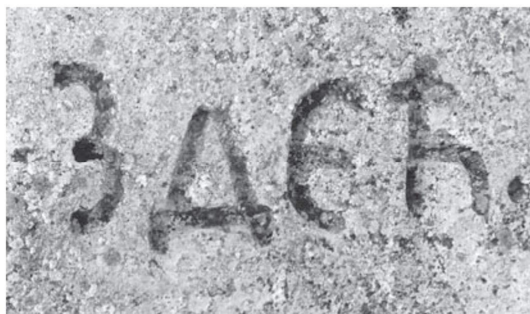
Огромни надгробни крст Радумила у гробљу у селу Шумњаци. Спада у два највећа крста уопште. Овај споменик се налази у средишњем дијелу гробља: ꙁдѣ почнваетъ раба божнега л/лаꙁꙋ радꙋміла п/преставї се месѧца севрітїѧ 12 дана ї да га богъ помілꙋе ї дꙋшꙋ ї прімїо ꙋ царство небесно оста мꙋ 5 сїна дмїтра ї шпїро ї вїда ї гавро ї мїо 1818 попїса сїмо марїчъ ѡ села пецке начїнї га ѡбо сїмїчъ ї нїкїчъ

Види се и у овоме натпису који је усјекао клесар Јово Симић, али сада са помагачем Никићем, да је задржан чак средњовјековни образац. Поменут је писар натписа, као и његов клесар (ковач). Не би му, дакле, било мане да је понађен у средњовјековној некрополи у Бољунима (с. Бјелојевићи код Стоца) гдје се на мноштву споменика види име писара (дијака) Семорада и ковача Грубача. Не можемо, такође, да не истакнемо облик слова А које није шаторасте форме (класично А) већ се обликује као средоњовјековни словни знак. Припадници рода Симић и данас живе у Шумњацима. (Село Пецка се налази на територији општине Бараћи, на путу Гламоч-Мркоњић Град, на једном од извора Сане.)

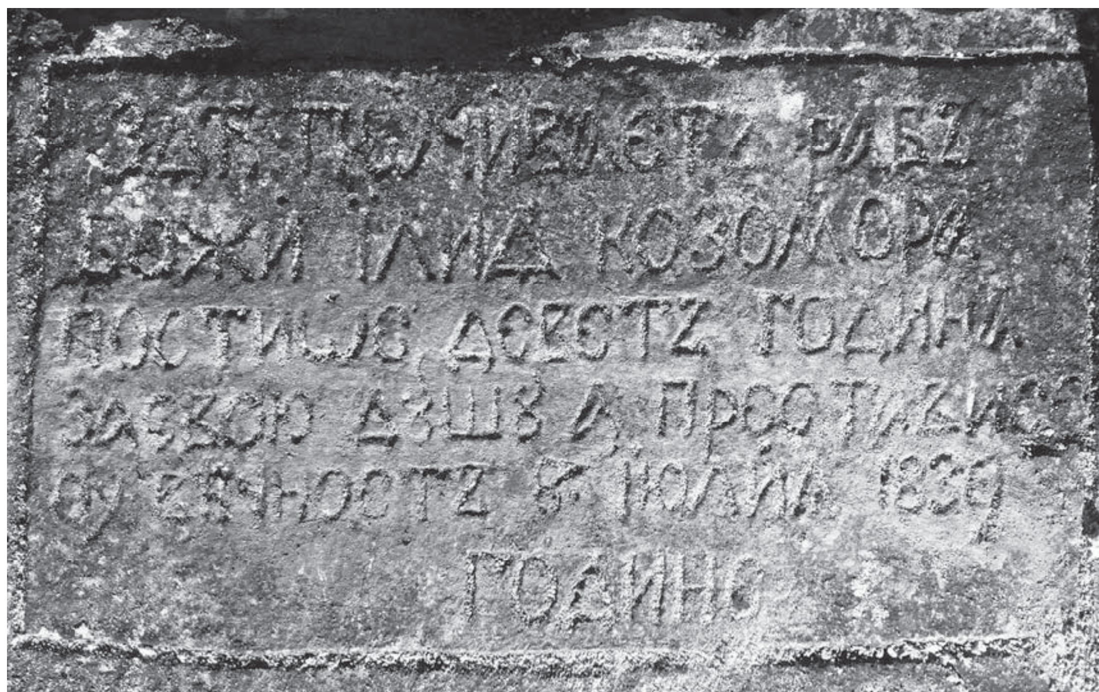
Натпис својом садржином истиче јасне православне формуле и изразе.

Натпис гласи: **Овдје почива слуга Божји Лазо Радумила. Престави се мјесеца септембра 12 дана. И да га Бог помилује и душу и прими у царство небеско. Оста му 5 синова: Дмитар и Шпиро и Вида и Гавро и Мијо. 1818. пописа Симо Марић од села Пецке. Начини га Јово Симић и Никић**.

На јужној страни окомитог ступа овог масивног и високог споменика, започет је текст: ꙁдєꙉ (ћ=ꙉ)



16. НАТПИС ИЛИЈЕ КОЗОМАРЕ У ГРОБЉУ КОД СЕЛА ШУМЊАЦИ



ꙁдѣ поливаетъ рабъ божи їлиꙗ козомора постиѡ е деветъ година ꙁа свою дꙋшꙋ а престави се оу вѣчностъ 8. юлиꙗ 1839 године.

Овдје почива Илија Козомара. Постио је девет година за своју душу, а престави се у вјечност 8. јула 1839. године.

Споменик је у лошем стању, његови дијелови су расути. Утицај богослужбених књига на писара је овдје јако очигледан у знаку: оу.

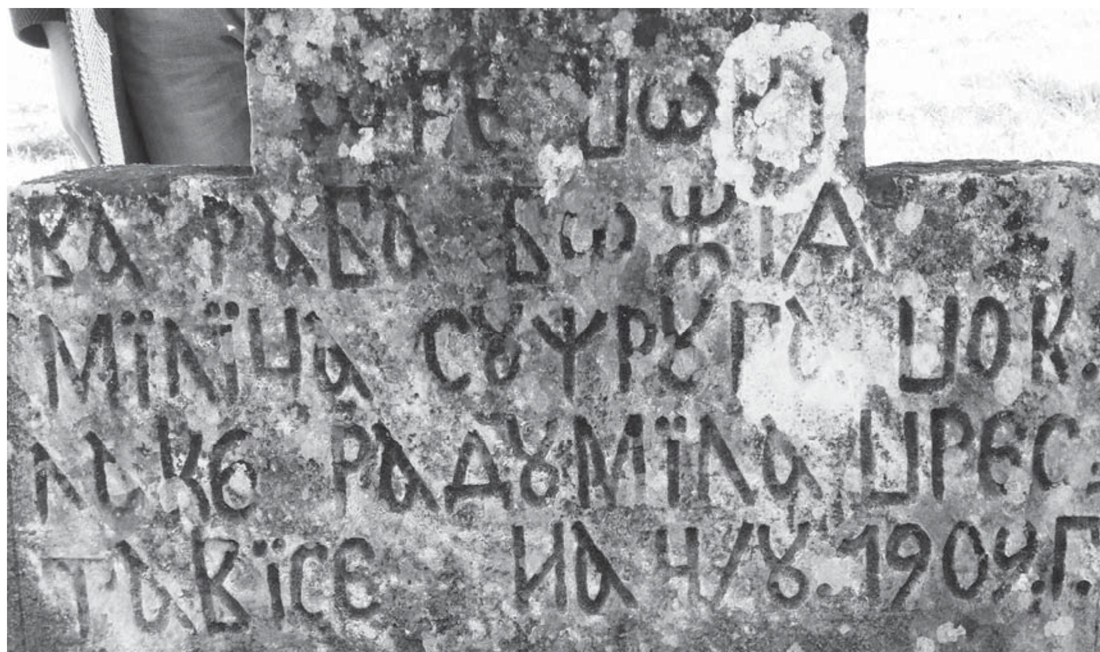


(Читање натписа приликом научне екскурзије по средњовјековним гробљима у подручју Рогатице и Гламоча изведене у организацији Филолошког факултета у Бањој Луци и Филозофског факултета у Источном Сарајеву 2016. године. Остварени су бројни теренски увиди по итинереру који је сачинио Г. Комар. Рогатица: Сељани и Саборна црква; Соколац: Гласинац; Гламоч: Табија, Шумњаци, Камен, манастир Веселиње, гдје је у вечерњим сатима одржано предавање на тему ћириличких споменика Хума и Босне.)



Крупни украшени надгробни крстови у гробљу у селу Шумњаци
(западно од вароши Гламоч)

17. НАТПИС МИЛИЦЕ ПОК. ЛАКЕ РАДУМИЛА У ГРОБЉУ КОД СЕЛА ШУМЊАЦИ



ѡђє пѡчї
ва раба бѡжїꙗ
мїлїца сꙋѱрꙋга пок.
лакє радꙋмїла прсс
тавї сє нан/ 8. 1909. г.

Овдје почива слуга Божија Милица супруга покојнога Лаке Радумила. Престави се јануара/ 8. 1909. године.

И у овом натпису на надгробном крсту, слово А укошено на лијево са омчом која сеже до доње линије. Слово П у ријечи „супруга“ је изведено као ѱ (пси), а остала слова П су уклесана наопачке. То је чест случај у натписима Херцеговине да се ово слово уклеше наопачке, или му се дода подница па тада бива изведено као старо В правоугаоног облика. У питању је само стилизација којој су херцеговачки клесари били склони.

18. НАТПИС СТАНКА БЕЛЕНЗАДЕ У ГРОБЉУ КОД МАНАСТИРА ВЕСЕЛИЊЕ





Надгробни крст Белензада у гробљу код манастира Веселиње:

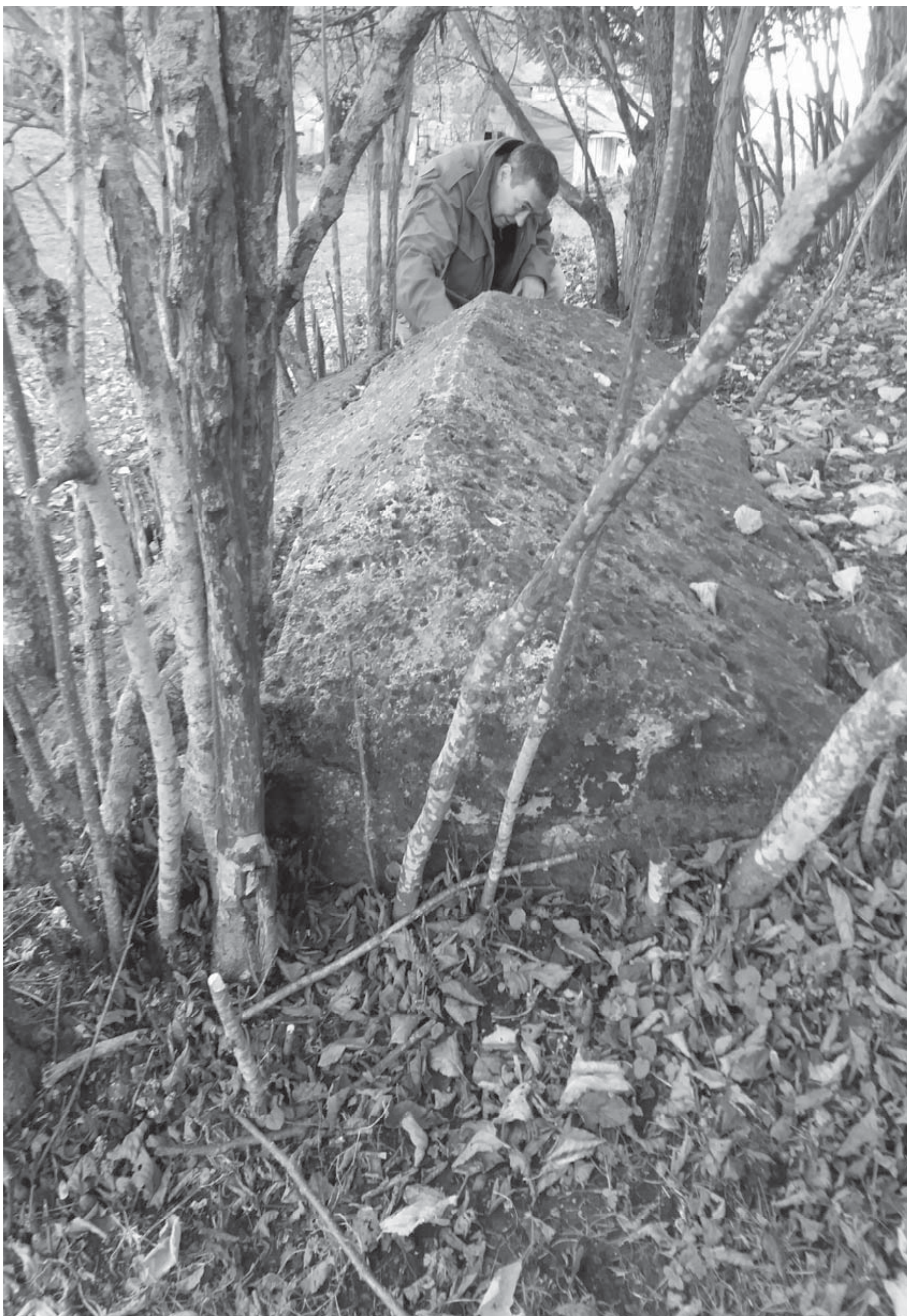
Надгробни споменик Манојла и Ђуке Белензаде

СТАНКО БЕЛЕНꙂАДА СИН ЇЛЇЕ БЕЛЕНꙂАДЕ

ПРЕСТАВЇ СЕ 1898

Станко Белензада син Илије Белензаде. Престави се 1898.

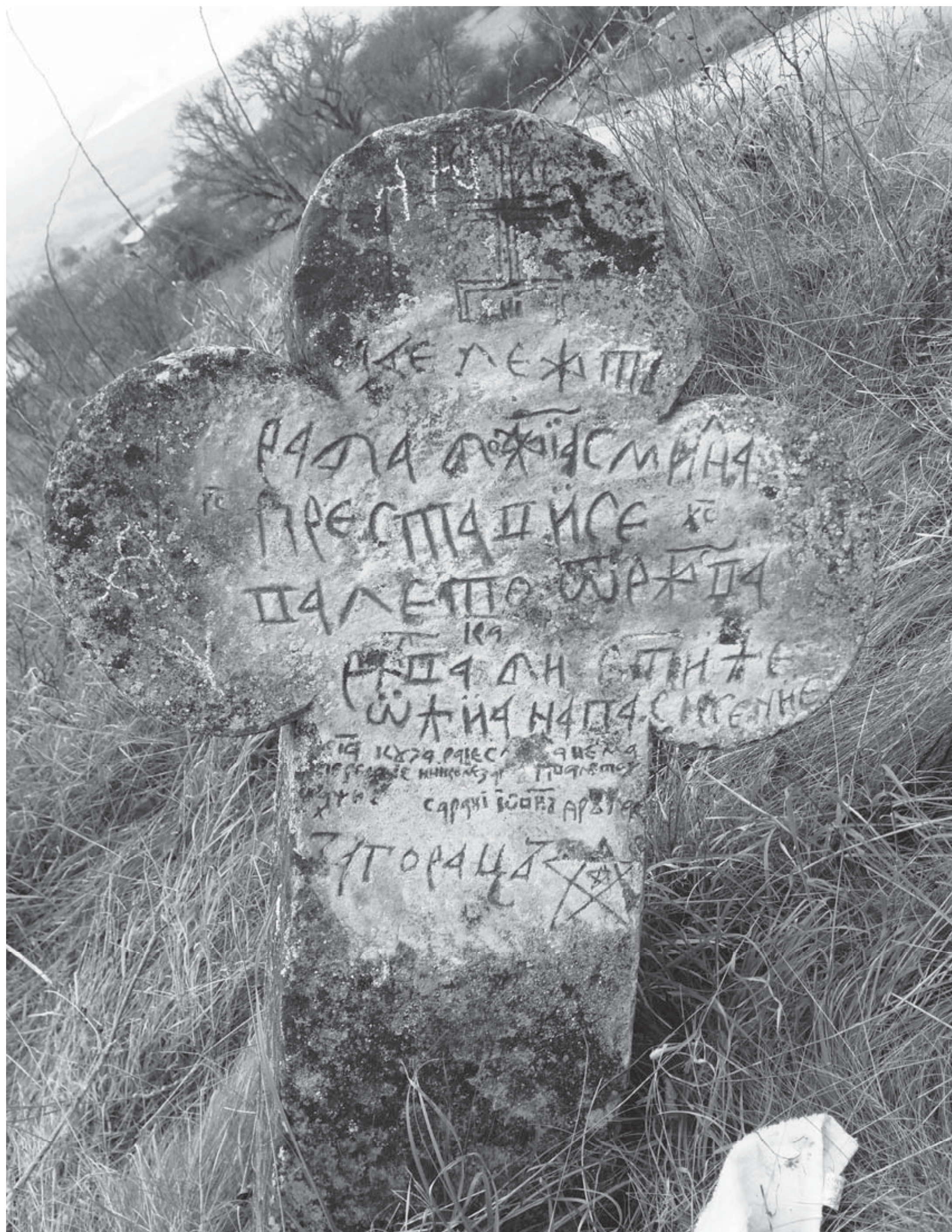
Из рода Белензада је и садашњи гламочки парох отац Срђан Белензада.



Крупни надгробни споменик типа сљемењака у непосредној близини остатака базилике. Налази се у саставу средњовјековног гробља са мноштвом споменика. Читави комплекс лежи у непосредном окружењу православне цркве и манастира Веселиње. На слици: проф. др Младенко Саџак.

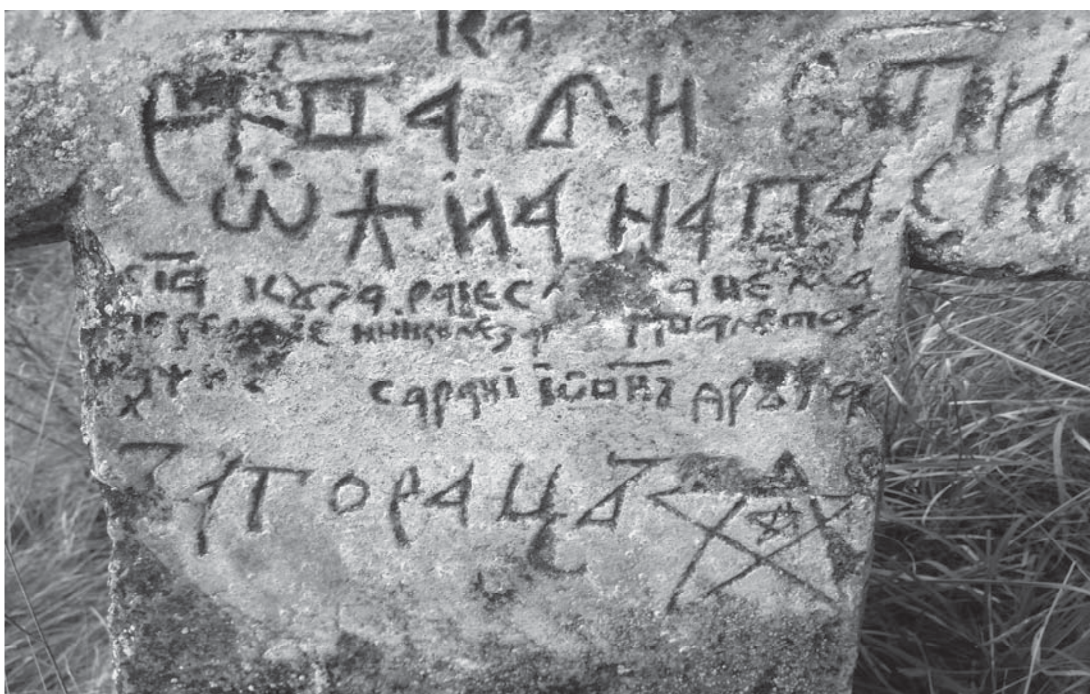
19. НАТПИС СМИЉАНЕ У ГРОБЉУ КОД СЕЛА ДУБРАВЕ

Споменик и његов натпис поменуо је Шефик Бешлагић казујући да припада 16. или почетку 17. вијека[10]. Натпис је, међутим, јасно датиран у 18. вијек



[10] Š. Bešlagić, *Stećci-kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, 1971, 114

ѕде леж(ї)тъ
раба бож҄ї҄а смн҄(а)на
преставї се
ва лето ѿ рж҃ва
хр҃ва би ст҃н ђе
ѡ(р)ђна на васк(р)сенне
сн҃а кꙋча раіе см..ане ма
тере моїе ....
аѱк. саранї їѡвн҃ъ дрꙋга
ѕагорацъ





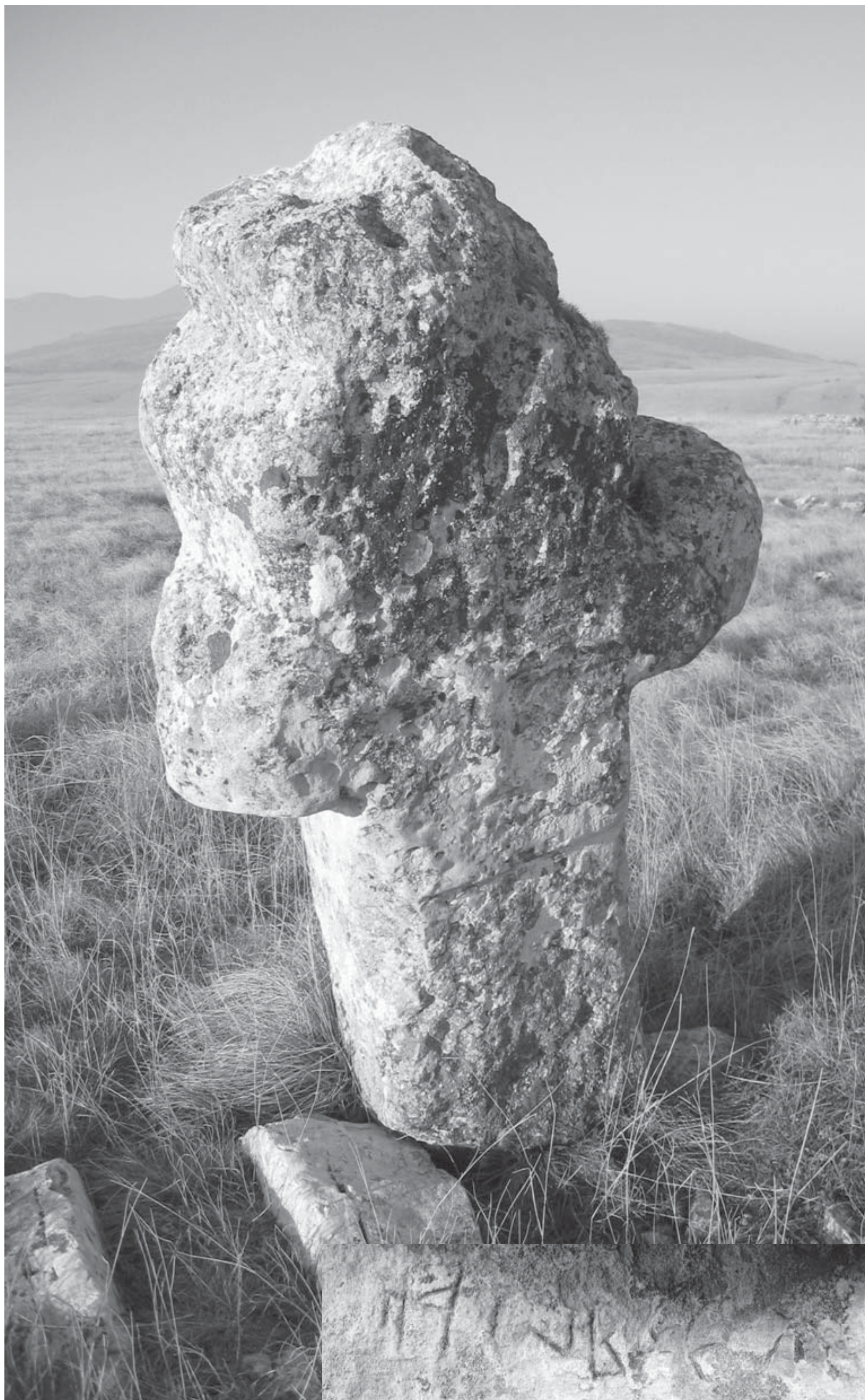
Дио натписа са годином

Крст сусјед: типични облик споменика у Билећи и Невесињу

20. 21. СТАРИ НАДГРОБНИ КРСТОВИ У ПЕРДУХОВОМ СЕЛУ



Надгробни крст смјештен источније у пољу. У позадини старо гробље представљено споменицима типа грубо обрађених и припремљених дебелих плоча које су припремљене вађењем, „одваљивањем“ из пентара. Касније, могуће, грубо притесане. Такав начин припреме и обраде надгробног споменика виђамо и на простору Херцеговине.



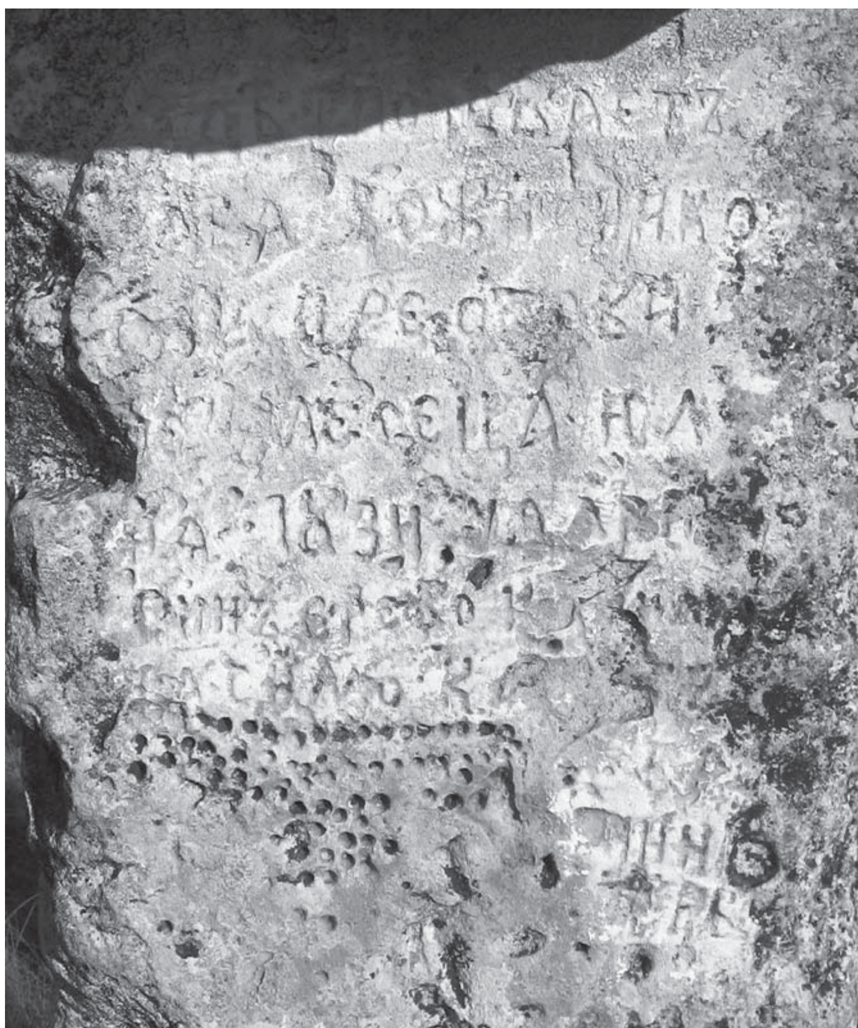
Стари крст
у
Пердуховом
Селу.

У средишту
се види
клесана
представа
крста.
У доњем
десном
углу, ознака
године:
ꙋ҃ѿв
(1802)

И поред
оваквог
датовања,
склони смо
мишљењу
да је
споменик
знатно
старији,
а да је ова
година
усјечена као
биљег
једног од
накнадних
укопа.



Други надгробни крст Ника у Пердухову са јако оштећеним ћириличким натписом смјештеним на окомитом ступу испод хоризонталне греде. Натпис носи годину: 1834.



Ћирилички натпис на крсту бр. 2 у Пердуховом Селу

И овдје су видљиви трагови намјерног уништавања натписа.

ꙁдѣ почиваетъ
(рабъ) божи
нико
... престави
(се) мѣсеца юл
нѫ 1834 ѵмри...
синъ ..
... симо к...
...

Овдје почива слуга Божји Нико .. Престави се мјесеца јула 1834. ... син ... Симо ... ...



Пердухово: крст бр. 2



Надгробни крст у гробљу у селу Хотковци-Маслина Страна



Богато декорисан надгробни крст



Високи надгробни крст који је полегао. Хотковци-Маслина Страна



Хотковци - Маслина Страна

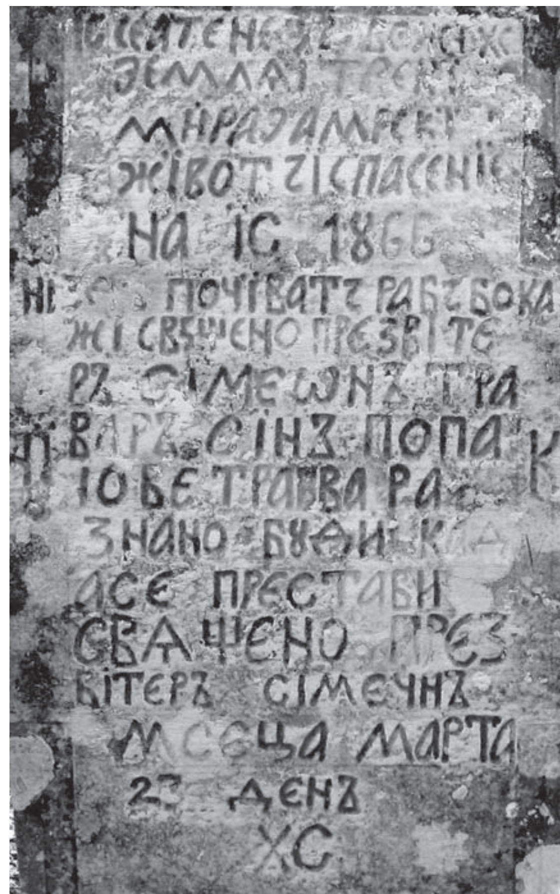
22. НАТПИС АНЕ ЖЕНЕ СТЕВАНА ТРАВАРА У ГРОБЉУ КОД СЕЛА ХОТКОВЦИ-МАСЛИНА СТРАНА



Хотковци – Маслина Страна: ꙁдѣ почїваетъ раба божїѧ ана сꙋпрꙋга стевана травара 1828

Овдје почива слуга Божија Ана супруга Стевана Травара 1828.

23. НАТПИС СВЕШТЕНОПРЕЗВИТЕРА СИМЕНОНА, СИНА ПОПА ЈОВЕ ТРАВАРА У ГРОБЉУ КОД СЕЛА ХОТКОВЦИ-МАСЛИНА СТРАНА



сетенецъ бежї
землѧ треба
мира за м(ї)рскї
жїботъ ї спасенїе
на 1866
здѣ почїватъ рабъ бо
жї свѣщено презвите
ръ сїмеѡнъ тра
варъ синъ попа
їове травара
знано бꙋди кад
а се престави
свѧщено през
вїтер сїмечнъ (!)
м(ѣ)сеца марта
23 денъ

24. НАТПИС ЂУКЕ ЖЕНЕ СПАСЕ ТРАВАРА У ГРОБЉУ КОД СЕЛА ХОТКОВЦИ-МАСЛИНА СТРАНА



ꙃдѣ почиваєт
ъ раба божїꙗ
чꙋка сꙋпр(ꙋ)га
спас(а) тра
вара 1848

Овдје почива слуга Божја Ђука, супруга Спаса Травара 1848.
Овај натпис датиран је годином званичне побједе Вукове реформе.



Хотковци-Маслина Страна. Доле, десно: детаљ са једног споменика.

25. 26. НАТПИСИ МАРИЈЕ ТРАВАРЕВЕ И СИМЕ ДЕВЕ ИЛИЈИНОГ

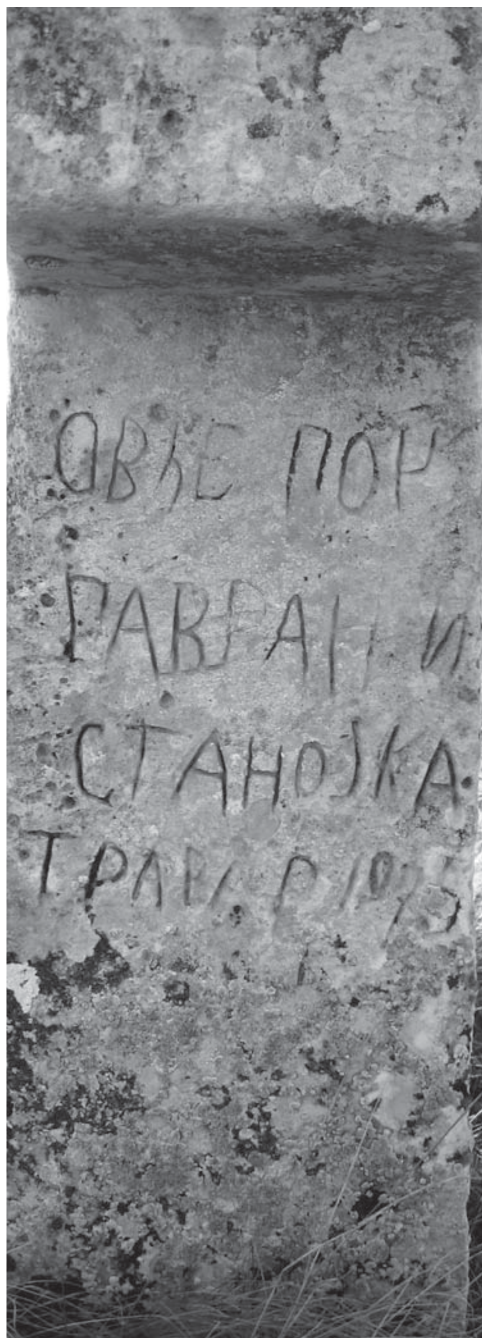


ꙁдѣ҇ поч
ïваетъ ра
ба б ва (!) божï
ѧ҄ марïа трав
арева 1820

ꙁдѣ҇ почïва
рабъ божï сï
мо сïнъ девïнъ
ïлïнъ а ѿ҃ к
1820

Лијево: Овдје почива слуга Божија Марија Траварева 1820.
Десно: Овдје почива слуга Божји Симо Девин Илијин 1820. Код овог натписа писар/клесар је пришао комбинованом означавању године: по старом систему и арапским бројевима. Слово К (=20) извео је као зашиљено О.

27. НАТПИС ГАВРАНА И СТАНОЈКЕ ТРАВАР У ГРОБЉУ КОД СЕЛА ХОТКОВЦИ-МАСЛИНА СТРАНА



Овђе поч(ивају)
Гавран и
Станојка
Травари 1973

Овдје је у питању укоп у старију породичну гробницу.

28. НАТПИС ПОПАДИЈЕ СТЕФАНИЈЕ У ГРОБЉУ КОД СЕЛА РОРЕ



Надгробни крст у гробљу у селу Роре:

а ѱ҃ к в

сї кр҃естъ стоꙗщ(ї)
надъ предъ ле
жащнмъ гробо
мъ преставлшон
раба хрїст҃ꙋ
стефанїа попадї
преставї м҃ц
септ҃м еі

Мало гробље у опсегу села Рорe: 1722. **Ово је крст стојећи над предлежећим гробом представљене слуге Христу Стефаније попадије представљене мјесеца септембра 16**

29. НАТПИС ГАВРАНА КУКОБАТА У ГРОБЉУ КОД СЕЛА РОРЕ



ѡђе одпочи
ва рабъ бо
жи г(а)бранъ
кȣкобратъ п
ѥстави сє
мїесеца а
вгȣста 5 д
єнъ 1885
писа симо караћъ



Надгробни крст Голуба Кукобрата. Саградио га је син Перо, а писао Симо Караћ.
И на овом споменику, као што је случај на огромном броју споменика Гламоча, уклесане су представе Давидове звијезде.



Старији надгробни крст грубе обраде у непосредној близини гробља код села Рорe и тамошње православне цркве



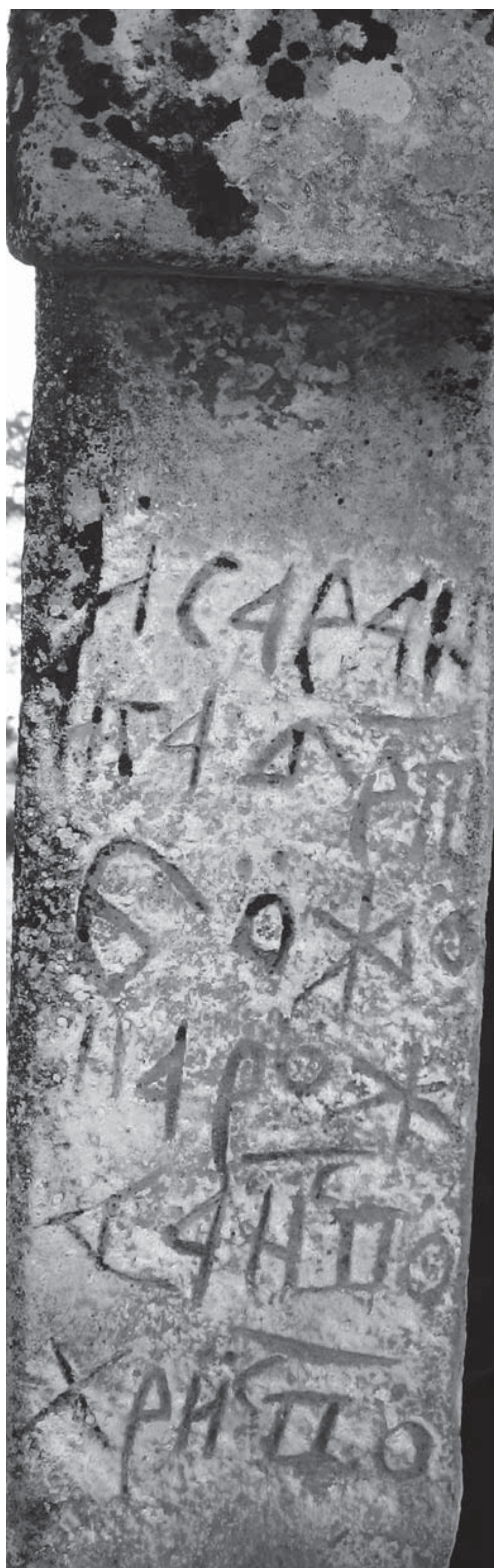
Високи надгробни крстови код села Главице. Гробље чува неколико веома значајних старијих ћириличких натписа.

30. НАТПИС ЈОВАНА УГРИНОВИЋА У ГРОБЉУ КОД СЕЛА ГЛАВИЦЕ



Натпис Јована Угриновића 1757. године у гробљу код села Главице:

а҃ ѱ҃ н҃ з҃	1757
прєставⷭ҇(є)	Престави се
рабъ бж҃ї	слуга Божји
нованъ ћȣ	Јован Ђурађ
раћъ синъ	син
николє	Николе
ȣгриновића	Угриновића.



н сарани га бр҇т божо на рождан҇(т)во хрн҇(то)во. **И сахрани га брат Божи на Рождество Христово.**
(Друга страна окомитог ступа надгробног крста у гробљу у селу Главице)

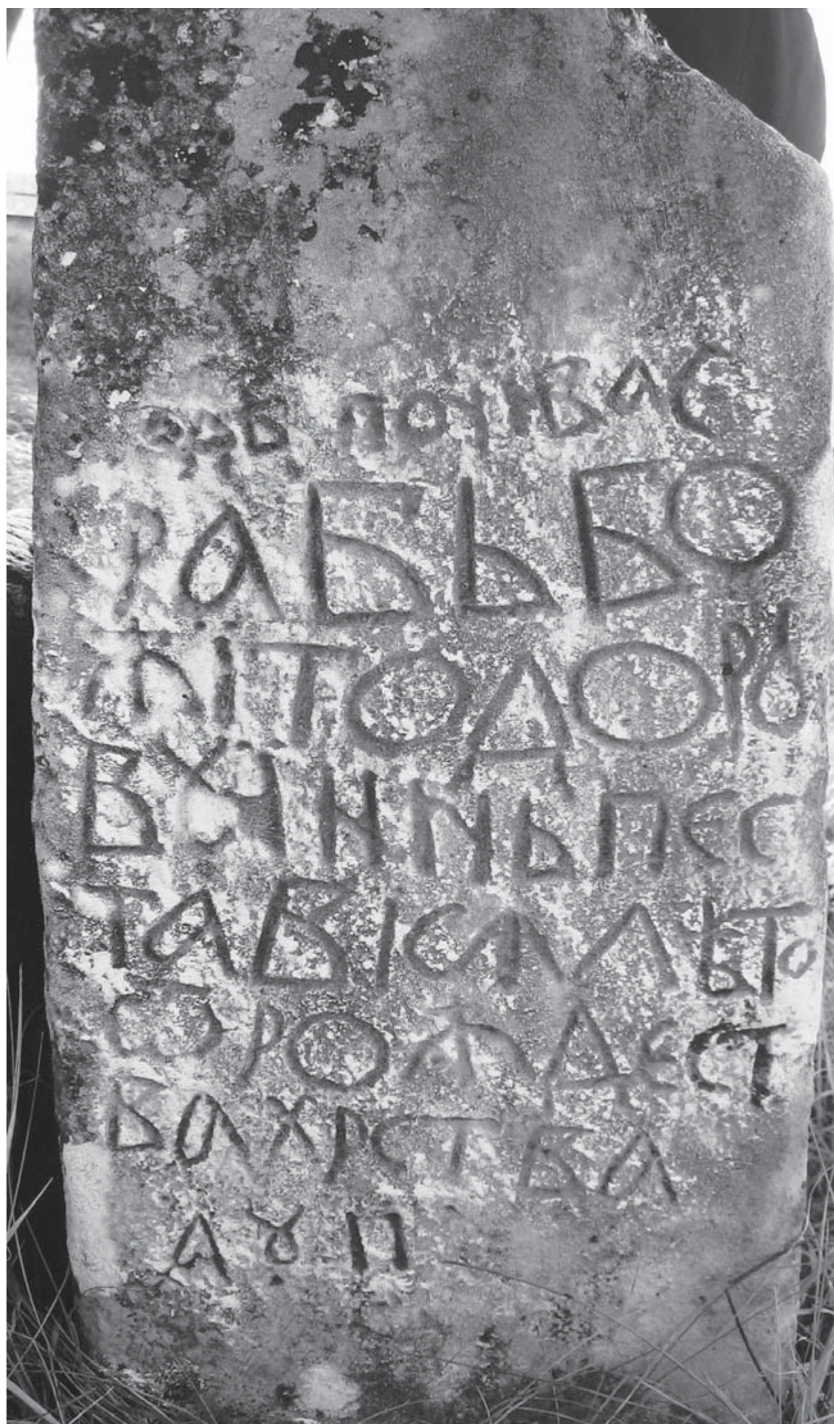
31. НАТПИС МИОЛКЕ У ГРОБЉУ КОД СЕЛА ГЛАВИЦЕ



ꙃде лежитъ раба божна миѡлка а҃ ѱ҃ н҃ ꙁ҃ и сарани є дрѹгъ божо (на)
баднѹ вєчє

Овдје лежи слуга Божија Миолка 1757. и сахрани је друг Божо
на Бадње вече.

32. НАТПИС ТОДОРА ВУИНА У ГРОБЉУ КОД СЕЛА ГЛАВИЦЕ



ꙃдѣ почївае рабъ божї тодоръ вꙋїннъ п(р)еставїсѧ лѣто ѿ рождества хр(ї)стова а ꙋ п. **Овдје почива слуга Божји Тодор Вуин. Престави се 1880**. Погрешком, клесар је словом ꙋ означио ѱ=800.

33. НАТПИС ДУТАНА СИНА ИЛИЈЕ ВУЈНИЋА У ГРОБЉУ КОД СЕЛА ГЛАВИЦЕ



Мањи надгробни крст у гробљу код села Главице: 1894. здѣ почївает раб божї дутан син їлїє вꙋїнїћа преставї се мѣсеца декебра 2 дан
1894. Овдје лежи слуга Божји Дутан, син Илије Вујнића. Престави се мјесеца децембра 2. дан.



Мањи, старији надгробни крст у гробљу код села Главице

34. НАТПИС ЈАНКА ГВЕРЕ У ГРОБЉУ КОД СЕЛА ГЛАВИЦЕ



Главице: ѕде почївает раб
ѧ (!) божї ѧнко гвер
о престависѧ г. 1903



Мали надгробни споменик у најстаријем дијелу Централног гробља у данашњој вароши Гламоч. Посједује ћирилички натпис. На овој страни уклесано име Господње.

35. НАТПИС ЈОВЕ СИНА БАНА ИВАНИЧИЋА У ЦЕНТРАЛНОМ ГРОБЉУ У ГЛАМОЧУ



зде почиваєт
ъ рабъ божи
нωво синъ бана
иваничића прес
тав(и) се лѣта
хр(и)стово(га)
а ѿ д

Овдје почива слуга Божји Јово син бана Иваничића. Престави се љета Христовог 1804.

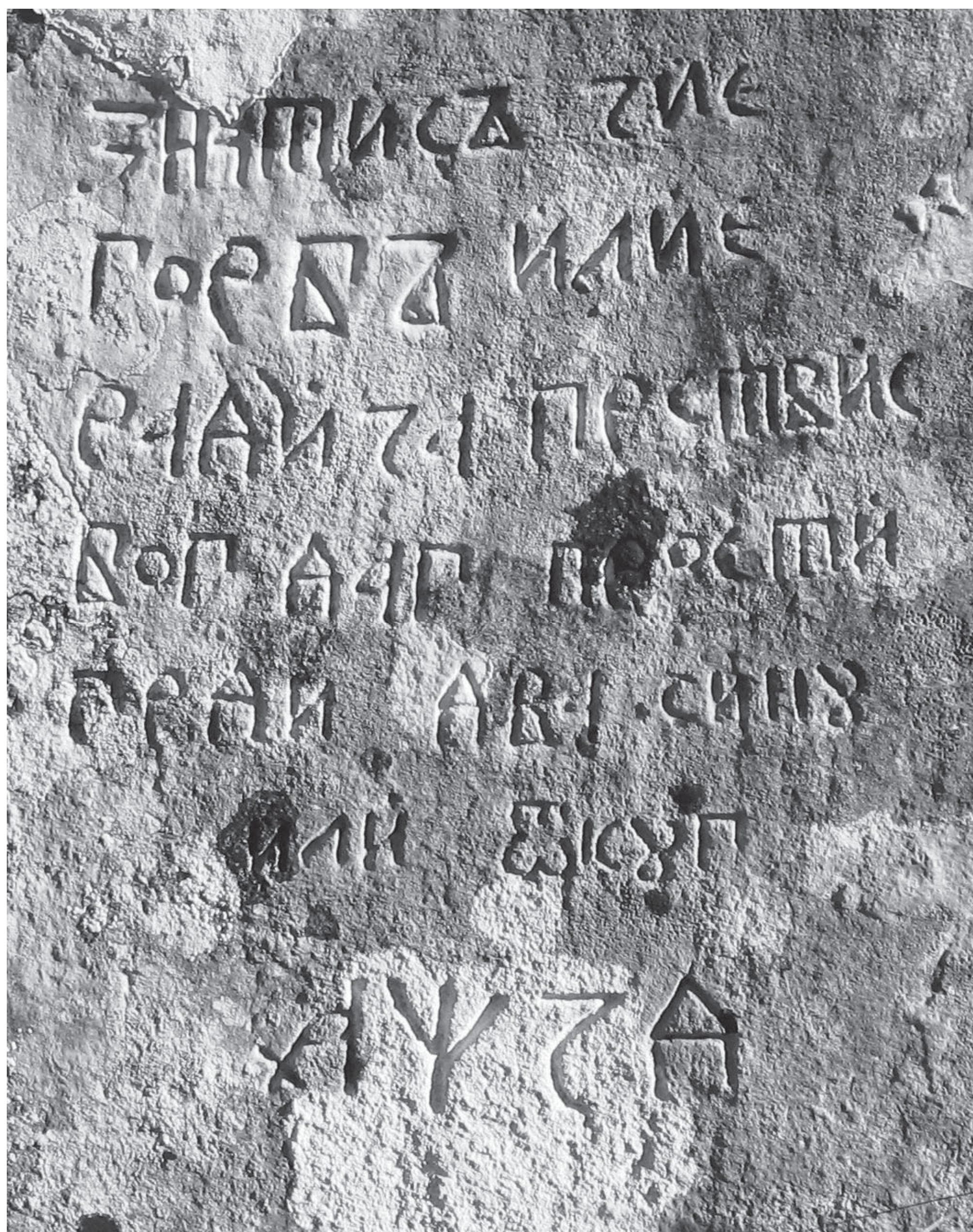
36. НАТПИС МАРТЕ У ЦЕНТРАЛНОМ ГРОБЉУ У ГЛАМОЧУ



ꙁдѣ почива(е)тъ раба бж(н)ꙗ марта престави се лѣта ҳ҇р(н)стова ...

37. НАТПИС ИЛИЈЕ РАДИЋА У ГРОБЉУ КОД СЕЛА СКУЦАНИ





ѕнати съ чи е
горбъ (!) илие
радича прест(а)ви с(е)
бог да га прости
гр(а)ди два синȣ
или ѿкȣп
а ѱ ч д
1794

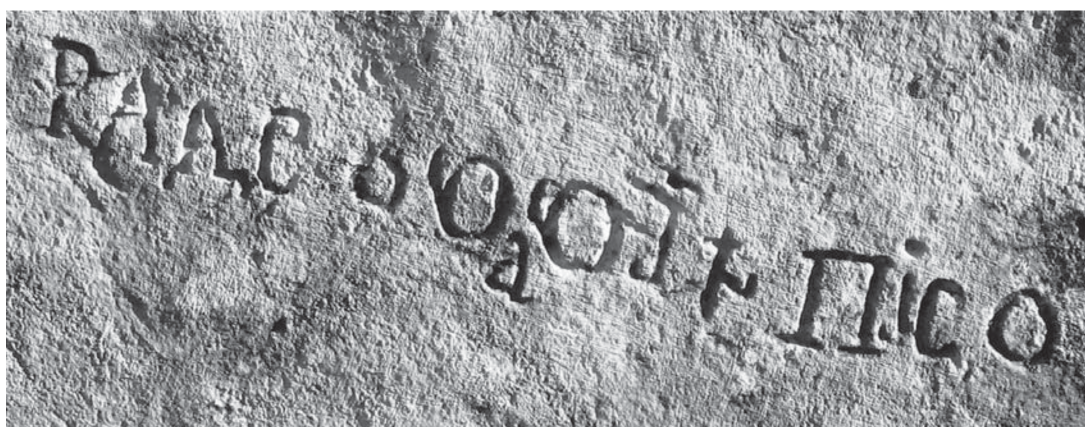
38. НАТПИС ЂУРЂИЈЕ ЖЕНЕ ЂУРЕ РАДИЋА У ГРОБЉУ КОД СЕЛА СКУЦАНИ



Скуцани: Споменик Ђурђије супруге Ђуре Радића из 1882. године

39. НАТПИС КОСТЕ ГОЛЕ РАДИЋА У ГРОБЉУ КОД СЕЛА СКУЦАНИ





Гробље код села Скуцани: Овђе почивају остаци пок Косте Голе Радића.
Пресели се у вјечну радост 11. апр. 1886 г. Бог да га прости и помилује.
Овај спомен подигоше му синови. Испод, потпис мајстора: раде бабiћ пiсо

40. НАТПИС МАРТЕ ЖЕНЕ ТОМА БАБИЋА У ГРОБЉУ КОД СЕЛА СКУЦАНИ



Споменик Марте супруге Тома Бабића у Скуцаним а 31. маја 1887. године. Подигао син Мићо.

ѕден почивајет раб божи марта супруга томе бабића престави се у вјечну радост 31 мајѧ го 1887 бог да је прости бјечна јои памјѧт овај спомен њеѕин син мићо



Веома крупни надгробни споменици у гробљу код села Скуцани. Јако велики број споменика виших од два и по метра, израђених током 19. и 20. вијека.



Скуцани



Скуцани



Примјерци надгробних крстова фине имјетничке израде у гробљу код села Скуцани.



Надгробни крст на путу између Шумњака и Вагана (пут ка Дрвару)

41. НАТПИС У ГРОБЉУ КОД СЕЛА ПОПОВИЋИ



Надгробни крст у селу Поповићи под планином Шатор из 18. вијека: а ѱ п а
1781. година. Споменик је оштећен.

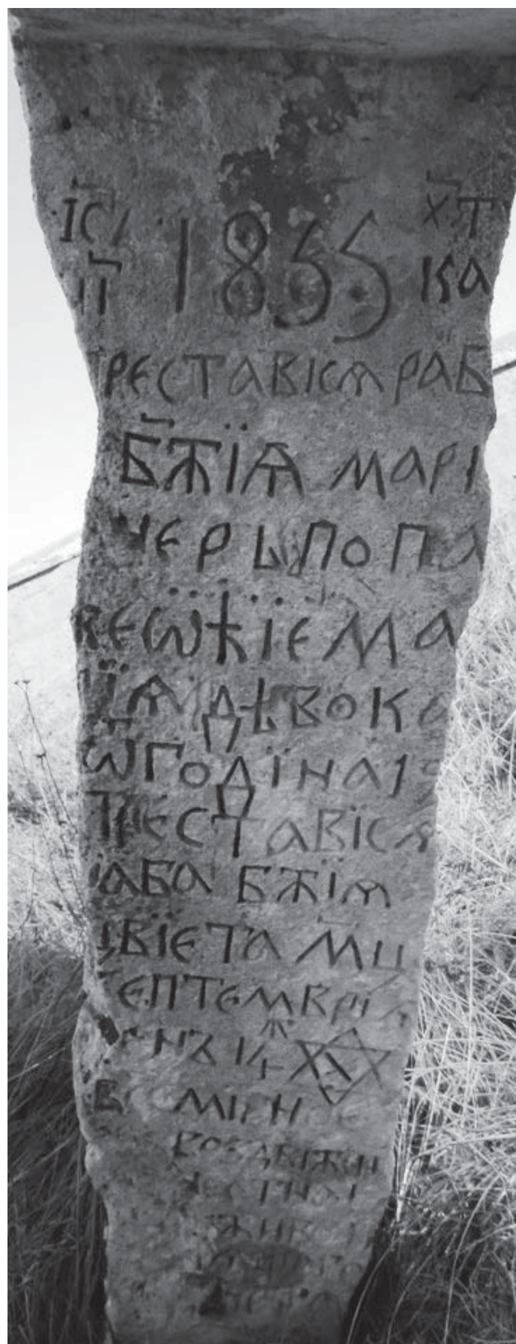


Недгробни крст у селу Поповићи под планином Шатор



Поповићи под планином Шатор

42. НАТПИС МАРИЈЕ КЋЕРИ ПОПА ЂОРЂА И ЦВИЈЕТЕ У ГРОБЉУ КОД СЕЛА ПОПОВИЋИ



Село: Поповићи:

1855 престависѧ раб б҃жїѧ мар.. черъ
попа ћеω(р)ћїе марїѧ дѣво(ї)ка ѿ годїна
19 престависѧ раба б(о)жїѧ цбїета мц҃
септемврїѧ денъ 14 ...



Међу старијим надгробним крстовима у гробљу код села Камен-Јакир



Надгробни крст на улазу у село Биличић



Надгробни крст у селу Стекеровци из 1902. године.

43. НАТПИС ЈОКЕ У ГРОБЉУ КОД СЕЛА ПЕТРОВО ВРЕЛО



Натпис из 1854. године на споменику у селу Петрово Врело:
ѕдѣ почїваетъ ѵсопша раба божїѣ їωке мѣ(се)ца ѵниѣ 4 денъ
1854

44. НАТПИС МИТРА БАБИЋА У ГРОБЉУ КОД СЕЛА МАЛКОЧЕВЦИ



Малкочевци, гробље: ꙁдѣ почиваетъ рабъ божї митаръ бабићъ синъ петровъ престави се мѣсеца декевръ вѣч(н)а мꙋ радостъ а блажени покъ овде почїва раб б(о)жи миајло бабић ѵмро 1859 23/1923 марта овдѣ почиваеτ раб божі петар б. син м. вћ. радост блажени поко 1886 **Овдје почива слуга Божји Митар Бабић син Петров. Престави се мјесеца децембра. Вјечна му радост а блажени покој. Овдје почива слуга Божји Миајло Бабић. Умро 1859 23 марта /1923. Овдје почива слуга Божји Петар Бабић син Миајлов. Вјечна радост, блажени покој 1886.**

45. НАТПИС ЈОКЕ ДОКИЋА У ГРОБЉУ КОД СЕЛА КАМЕН-ЈАКИР

Овај натпис издвојен је из разлога немогућности потпуно детаљног увида у облике словних знакова усљед присуства калцитних накупина и оштрог лишаја што захтијева стручно чишћење споменика. Налази се у непосредној близини споменика који чувају натписе 18. вијека:

1868
ѕдн почиваетъ
раба божиѧ то
дорꙋ матеръ н(о)
ке докића ђꙋре ми
лꙋтина преставї се
ме(сеца) їанвра кѕ денъ

1868. Овдје почива слуга Божија Тодору матер Јоке Докића, Ђуре Милутина. Престави се мјесеца јануара 27. дан.



Хасанбеговци, заселак Нинковићи: усамљени споменик у пољу



Надгробни ступ у гробљу код села Камен-Јакир. Виђају се на читавом простору Старе Херцеговине (област Сандаља Хранића) и Босне



Село Ћослије, лок. Главичине: гробље. Облик надгробног крста одговора бројним споменицима у регији Билеће.



И овдје, у Ћослијама (Главичине) рецентно српско гробље лежи уз некрополу споменика средњег вијека. Као и другдје у Гламочу, надгробне плоче мање и веће дебљине, створене су вађењем из пентара, а у каснојој припреми су трпјеле минималну обраду.
Карактеристика претежног дијела споменика средњег вијека у области Гламоча и Грахова, је лоша обрада споменика, мада се већ у Ливну на више мјеста виђају добро обрађени стећци типа високог сандука, што ће у предјелу Посушја већ бити чешћа појава (на пр.: лок. Вир). И на тај начин може се уочити прелазна зона према Херцеговини.



Надгробни споменик средњег вијека нешто боље обраде крај села Ваган Горе, (десно): ћирилички натпис на крсту у гробљу села Петрово Врело.



Надгробни споменик средњег вијека нешто боље обраде крај села Ваган



Споменици у Вагану послије чишћења од растиња



Средњевјековно гробље крај села Стекеровци



Средњевјековни споменици код села Пердухово у непосредној бризини великих надгробних крстова.



Средњевјековни споменици код села Рорe



Средњевјековни споменици код села Подгреда: лок. Мрамор



Унутрашњост средњевјековног гроба: с. Долац, лок. Шиљак. Подножје планина Кујача и Цинцар





Скуцани: низ масивник надгробних крстова и Вир код Посушја: низ стећака



Црква манастира Веселиње. У доњем лијевом углу: Саборна православна црква у Гламочу.

Подсјетник о писму

Прије стварања глагољице и ћирилице, словенске државе служиле су се, вјерује се, латинским и грчким писмом. Источнофраначки краљ Лудвиг је преко њемачког свештенства ширио свој утицај по Великоморавској кнежевини, којом је владао кнез Растислав. У циљу ослобађања од њиховог утицаја, појавила се потреба за обликовањем словенског писма. Зато кнез Растислав тражи од византијског цара да му пошаље учитеље који би народу проповједали хришћанство на његовом језику. Цар одређује Свету Браћу Кирила и Методија за тај посао. У изворима се не помиње изричито ко је створио ћирилицу, па се често помишља, обзиром на име, да је то урадио Ћирило. На основу доказа којима се располаже, сматра се да је Ћирило ипак саставио глагољицу, у другој половини 9. века и да је она прво словенско писмо. Назив глагољица није постојао у то вријеме, појављује се много касније, а стоји у непосредној вези са старословенском речи „глаголати", што значи „говорити". Вјерује се да је касније неко од Ћирилових ученика саставио ново писмо, ћирилицу, која је била савршеније писмо, па је потиснула глагољицу. Сматра се да је већина слова глагољице настала из облика грчког минускула, а неколико их је узето из јеврејског и самарићанског. Поред ових позајмљених слова, Ћирило је нека и измислио, јер одређена слова немају сличности са тада у словенском свијету познатим писмима. Таква слова у новом писму су уведена за гласове из словенског језика. Дефинитивно уобличена глагољица имала је 38 слова која су потпуно задовољавала све фонетске особине старословенског језика. Глагољица се развила у два специфична вида: обла или бугарска и угласта, односно хрват-

ска. Обла је била у употреби у источним крајевима словенских земаља, а угласта у Моравској и на Јадранском приморју. Код обле глагољице разликујемо и један вид високе узане глагољице. И у једном и у другом облику слова су писана не брижљиво, често произвољно, без графичког знања и естетског циља. И поред тога, глагољица својом оригиналношћу и естетски занимљивим словима оставља јак утисак. Користила се доста дуго, негдје и до 19. века.

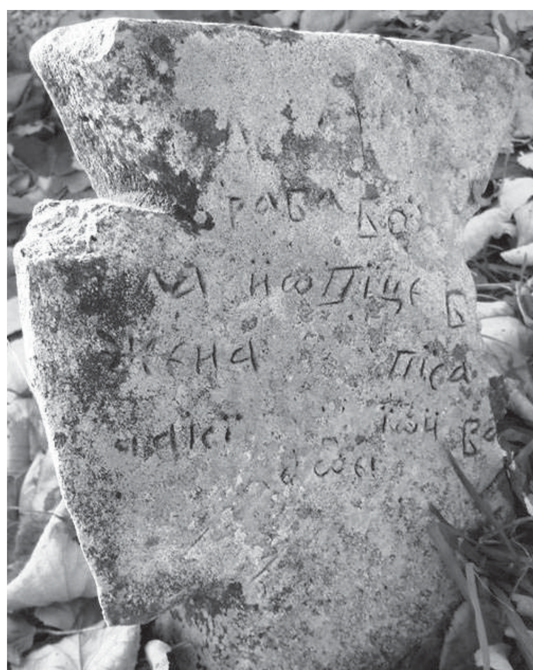
Из свега што данас наука зна, сматра се да је ћирилица настала у Симеоновој Бугарској. Њеном појавом није направљен прекид са грчким темељима, што се догодило кад се појавила глагољица. Тај први облик ћирилице настао је на основама грчког унцијала. То писмо, најчешће усправних слова, писано је широко подрезаним пером. Слова имају утврђену конструкцију и пажљиво су обликована. Ријечи нису међусобно одвајане, а размак из међу редова је велики, већи од висине реда.

Прво ћирилично и главно књижно писмо је *устав* или *уставно* писмо. Назив нам говори да је то традиционални и једини тип писма којим су се писале богослужбене књиге, јер писмо по уставу значи писмо по (црквеном) закону. Користило се од 9. до 13. вијека и током времена је мијењало свој облик. Од 9. до 14. вијека слова су широка, већина слова има квадратне пропорције, а један број слова је симетричног облика. Од 14. вијека слова постепено почињу да се сужавају, те устав постаје писмо узаних слова каквим је писано све до 18. века када престаје његова редовна употреба. Ове поделе треба узети опрезно, јер је ово писмо имало различите пропорције и у зависности од писара који би га користио. Према нашем искуству, може се рећи да је, када говоримо о натписима Босне и Хума/Херцеговине, индивидуални манир и склоност клесара од пресудне важности за облик слова. Ово је веома изразито у Херцеговини 15-16. вијека. Уставно писмо припада дволинијском систе му писања, што значи да су слова једнаке висине – пишу се између две (замишљене) хоризонталне линије.

Поред мајускулног курзива из устава је настало још једно књижно писмо, *полуустав*, које је потпуно формирано у 14. веку. За разлику од устава, код полуустава је писање слободније, слова се не придржавају строго дволинијског система – нека од њих својим продужецима прелазе основну линију. Округли дјелови слова често се претварају у угласте форме, а нека слова су међусобно повезана. Наглашени продужеци чине ово писмо читљивим, па је полуустав постао и канцеларијско писмо. Слова постају једноставнија, многи детаљи су сасвим поједностављени, а велики број слова добија сасвим нов облик. На пример, слово Т које је у уставу имало два изражена вертикална серифа на лијевом и десном крају горњег хоризонталног потеза, мијења изглед тако што ове серифе замењује са два вертикална потеза идентична са основним потезом. Оваквом променом добијена је занимљива форма »троногог« слова Т. Неколико слова (Д, Р, У, Х, Ц…) добија доње продужетке, а слово Ф се распростире у сва три поља система.

Постепено јављање све већег броја издужених, тролинијских и четворолинијских словних облика, условило је појаву новог типа ћириличног писма. Писмо које има све карактеристике индивидуализираних облика писама и носи лични печат писара је *брзопис*. Јавља се у историји врло рано, готово у исто вријеме кад и устав, а потпуно је формиран у 13. веку. Он и јесте једна врста интерпретације уставног писма. То је писмо курзивног облика, а како му само име каже, установљено је за брзо писање. Служило је као канцеларијско

писмо, њиме су вођене биљешке и преписке. Разликује се по много чему од устава. Редови су писани ситним словима, а продужеци слова су знатно издужени, међуредни простор је велик, два и више пута већи од висине реда. Иако је брзопис врло слободно извођен, он ипак има утврђене облике појединачних слова. На простору некадашње босанске краљевине и свугдје гдје су владали Турци, ћирилица је употребљавана и ван канцеларија. Ово писмо називано је „стара Србија". Вук Караџић називао је ово регионално писмо (1857) „рукопис босанске буквице" казујући о тешкоћама у читању. Али, овај истраживач, видио је мало таквих писама, а нарочито није имао увид у писма настала ван Босне и Херцеговине. Тачно је његово опажање да се њиме у Босни служе сви, и Срби источног закона. Ипак, последњих година, пружили смо илустративне прилоге из Боке писама која су начинили састављачи везани за тај крај, а њихове графиске карактеристике и општи план, могли би их опредијелити крајњим западним подручјима ћирилице. За коначније оцјене присуства босанског типа ћирилице, потребни су увиди у цјелину.



Надгробни крст, веома налик на споменике у Централном гробљу у Гламочу: Раштани код Котор Вароши

Споменик је тешко оштећен

Према облику слова и начину клесања, натпис се не разликује од гламочких споменика 18-19. вијека

Садржински, ови епитафи се не разликују од средњовјековних

Двадесетих година 18. вијека наш језик и писмо су били под снажним утицајем руског језика и писма. Реформом писма коју је извршио Петар Велики, у Русији је уведена грађанска ћирилица која је у свему интерпретација савремене латинице тог времена. Брзопис постепено почиње да уступа пред грађанским курзивом који постаје обавезно писмо којем су у школи у првој половини 18. века нашу децу учили руски учитељи. То ново писмо је било, исто као и грађанска ћирилица, интерпретација латиничких канцеларијских писама. Продор руске грађанске ћирилице јасно се види у приручницима за писање које је издавао наш велики калиграф, Захарије Орфелин. Високи црквени кругови у Срба, налазећи се под политичком доминацијом Хабзбурга, осјећали су потребу наслањања на православну Русију и протежирали један уређени правопис који је дјелимично формиран и под утицајем српског ресавског правописа.

Утицајима руског црквеног језика у 18. вијеку, из руске ћирилице ће доспјети слово ꙗ које је постало од уставног облика слова ѧ. Примјена дублета за слово ꙗ малог јуса ѧ који је код Срба излазио из употребе већ у 12. вијеку,

као и примјена слова ӥ у вриједности ј, обиљежиће ово писмо. Ови елементи заступљени су у српским споменицима Гламоча.

Послије 1818. године када је објављен Вуков Српски рјечник, у којем је први пут примјењена реформисана азбука, њени противници су почели употребљавати слово ђ поред слова ћ које је и раније било масовно употребљавано. Споменици Гламоча показују, као и остали читави корпус писаних ћириличких споменика Херцеговине и Босне, да је народ извршио поједностављавање писма. Овај поступак Вук је систематизовао, формализова и објавио.

САДРЖАЈ

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

930.2:003.071(497.6 Гламочко поље)

КОМАР, Горан

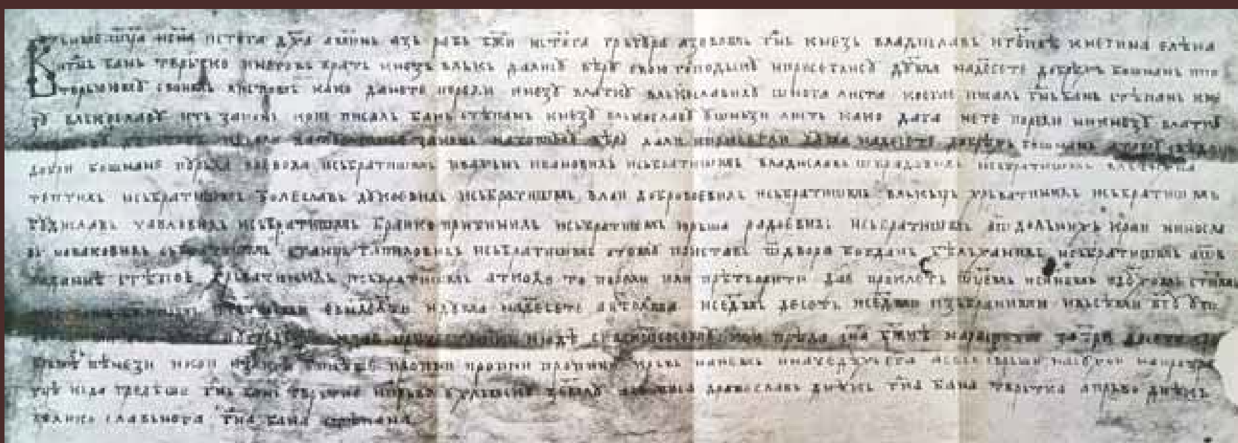
Ћирилички споменици Гламочког поља : Пола миленијума ћириличке писмености Гламоча / Горан Комар, Синиша Шолак ; [фотографије Горан Комар, Синиша Шолак]. - Бања Лука : Међународно удружење научних радника - AIS, 2017 (Бања Лука : Р-Биро). - 116 стр. : илустр. ; 30 cm

Тираж 100.
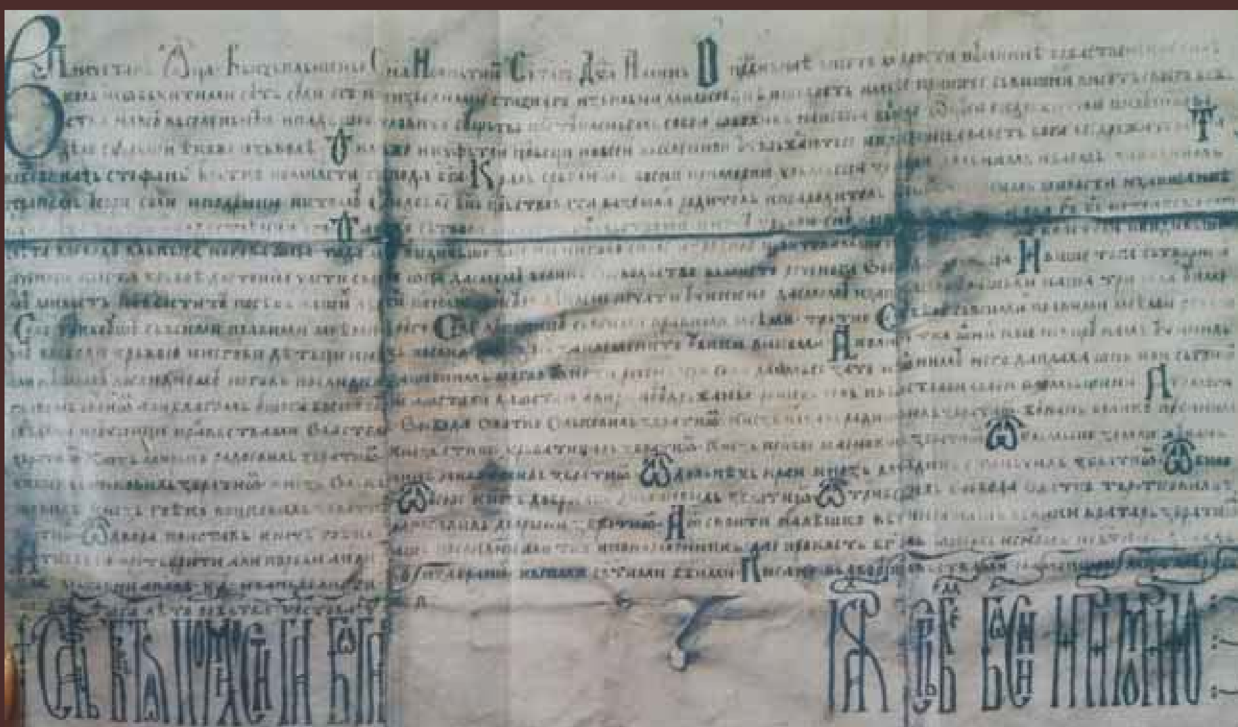
ISBN 978-99976-649-4-5

1. Шолак, Синиша [аутор] [фотограф]

COBISS.RS-ID 6582040



Ј. Мргић-Радојчић, Повеља бана Тврткa Котроманића којом потврђује баштинске поседе кнезу Влатку Вукославићу, Стари српски архив, књ. 4, 2005, 102-103. Помиње, као заступнике Доњих Краја, Нинослава Новаковића и Станца Гапиловића. Такође, сина кнеза Доњих Краја Хрватина Стјепанића Вукца. У служби великог босанског војовде наслиједио



Раде Михаљчић, Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу, Стари српски архив, књ. 1, 2002, 120-121: ..ѡт дольнѣхь краи кнеꙁ младинь станьчикь ꙁ братиомь. Повеља је настала 1380. године. Твртко је „краљ Срба, Босне, Приморја, Хумске земље, Доњих Крајева, Западних Страна, Усоре, Соли и Подриња и



ISBN 978-99976-649-4-5